

Arkeologi i Östergötland

Arkeologisk lyckträff

800-årig schackdrottning
med nära släkt på Hebriderna

När punken
var kung på
busstorget

50

Rediga karlar
och herrar
i finkostym

55

Sultanens
tulpaner i
svenska hem

22

Doldisen som
gett sitt namn
åt torget

24

2015
Pris 60:-

Arkeologi i Östergötland

Arkeologi i Östergötland ges ut av

Statens historiska museer

Roxengatan 7

582 73 Linköping

Tel 010-480 81 40

e-post: AU-Linkoping@shmm.se

www.arkeologiuv.se

Östergötlands museum

Box 232, 581 02 Linköping

Tel 013-23 03 00

e-post: info@ostergotlandsmuseum.se

www.ostergotlandsmuseum.se

Redaktörer:

Erika Räf, Östergötlands museum

Karin Lindeblad, Statens historiska museer

Grafisk form & original: Forma Viva, Linköping

Foto och Illustration: Upphovsperson anges vid respektive bild.

Omslagsfoto: Mark Olson, Forma Viva

Tryck: Lenanders Grafiska AB, Kalmar 2015

© 2015 Statens historiska museer och

Östergötlands museum

Tryckningen av Arkeologi i Östergötland 2015 har huvudsakligen finansierats av Westman-Wernerska stiftelsen.

ISBN 978-91-7209-558-8 Statens historiska museer

ISBN 978-91-85908-83-7 Östergötlands museum

STATENS HISTORISKA MUSEER

SAMT ARKEOLOGISKA UPPDRAGSVERKSAMHETEN

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM

Innehåll

Spännande upptäckt sista dagen

Fredrik Samuelsson

10

Brödernas gråa dubbelgård

Marie Hagsten

12

Fest i Farbror Mellins prunkande trädgård

Emma Karlsson

14

Sultanens kära blomster

Annika Jeppsson

22

Fast fiske – en riktigt gammal historia

Staffan von Arbin

32

Hunnebergsgatan reser sig ur slummen

Göran Tagesson

40

Busstorget centrum för en musikkultur

Göran Gruber

50

Makabert motiv på svenska fat

Behnaz Ghoncheh

53

4 Arkeologer – vad hålls ni med?

6 Istiden – bara 40 cm bort

9 Byggde förbjudna ringmurar på Landsjö och Stensjö

17 Stenrad med alltför många namn

18 Hertig Johans plan förvandlade Saltängen

21 Kinesiska skärvor från 1700-talet

21 Jona – sjömannens beskyddare

24 Ostlänkens förhistoria samlas i databas

26 Ostlänken längs gamla hjulspår

29 Utsikt från Korpklint

30 Praktbyggnader i vägen för Ostlänken

34 Gudarnas Berg

38 På plats före Gärsdalsverket

44 Fängelsekunder eller pestoffer?

46 Kvarter med 4 000 år gamla anor

48 Drottningen från Eddan

52 Medeltida ljus och värme

54 Kalendarium

55 Historiens alla osynliga kvinnor

56 Evenemangstips

Kära läsare

Den populärvetenskapliga tidskriften Arkeologi i Östergötland har ända sedan starten 2010 utgivits i ett nära samarbete mellan Östergötlands museum och Riksantikvarieämbetet UV Öst i Linköping. Nu är det slut med det samarbetet. Anledningen är att den sistnämnda institutionen inte längre finns. Vid årsskiftet överfördes den, efter ett regeringsbeslut, till Statens historiska museer och bär tills vidare namnet Arkeologiska uppdragsverksamheten, Linköping. På det vardagliga arkeologiska planet är allt precis som innan, både Östergötlands museum och Arkeologiska uppdragsverksamheten bedriver arkeologiska utgrävningar runt om i länet, men årets utgåva av Arkeologi i Östergötland är det första, historiska samarbetet mellan dessa institutioner.

Under det gångna året har många intressanta undersökningar utförts på en rad platser i länet. I denna skrift presenteras de viktigaste, och mest spännande, resultaten från några av dem. Under året inleddes också det projekt som under lång tid kommer att dominera den arkeologiska verksamheten i regionen, nämligen Ostlänken, den stora järnvägssatsningen mellan Linköping och Järna i Stockholm. Arkeologiskt har en översikt, en så kallad utredning, gjorts längs hela järnvägskorridoren genom Östergötland och Södermanland. Nya kunskaper om vårt gemensamma kulturarv längs Ostlänkens sträckning har kommit fram.

Nu sitter arkeologer och andra entreprenörer och väntar på att Trafikverket ska dra ett streck på kartan där de vill ha järnvägen. Ska den gå norr eller söder om E4:an, ska den gå i tunnel eller på bro, genom skog eller över slätt? Innan detta har slagits fast går vi alla i väntans tider, kommer de omfattande arkeologiska undersökningarna igång i år eller först om två, tre år?

Denna väntan ger tid till planering, men även till reflektion. Vi vet nu efter den utförda arkeologiska utredningen att gravfält, boplatser, torplämningar, stensträngssystem liksom många andra kategorier av fornlämningar, kommer att beröras och som därför behöver undersökas och tas bort. Vilken ny kunskap kommer detta att bidra med, vilka sensationella fynd kommer att hittas och hur många nya arkeologer kommer att få sin skolning längs denna nya järnvägssatsning?

Frågor som vi förhoppningsvis vet svaret på om en sisådär fem till tio år...

Peter Carelli

Regionchef, SHMM, Arkeologiska uppdragsverksamheten, Linköping

Mats Magnusson

Avdelningschef, Östergötlands museum

Arkeologer – vad hålls ni med?

En vanlig arbetsdag på en utgrävning

Kvarteret Eddan i Linköping en tisdag i augusti

När utgrävningar sker mitt i en stadsmiljö märks människors livliga intresse för arkeologernas arbete. Både förbipasserande och besökare på våra visningar kommer med nyfikna frågor. Den här överblicksbilden ger svar på en av de vanligaste: "Vad håller ni på med egentligen?"

1 Annika Konsmar tar bort de yngsta jordlagren med hjälp av grävmaskinisten Mikael Filipsson.

2 Jimmy Axelsson Karlqvist undersöker det äldsta odlingslagret och tar prover på jorden i jakt på äldre växtmaterial.

3 4 5 Christina Helander mäter in en husgrund med GPS-teknik. Den gula GPS-mottagaren kommunicerar med flera satelliter som ger exakta koordinater. Informationen lagras i en handdator.

6 Christina Helander för över informationen från handdatorn i vårt informationssystem Intrasis, där informationen lagras och sedan bearbetas.

7 8 Lunchvisning. Karin Lindeblad berättar om de senaste resultaten och visar delar av veckans fynd.

9 Annika Konsmar fotograferar och lägger upp senaste nytt på projektets Facebooksida: Gamla busstorget.

10 Fynden vid husgrunden läggs i påsar och mäts sedan in med GPS:en.

Foto: Mark Olson, Forma Viva.

Man kan faktiskt säga att istiden ligger ca 40 cm under linköpingsbornas fötter. För ungefär 10 000 år sedan försvann de sista resterna av den stora inlandsisen, som under tidigare årtusenden hade täckt Norden.

I Linköping finns kulturlager från flera perioder; alla ligger ovanför "istidsgränsen" som just här är 40 cm längre ner.

Foto: Mark Olson.

1900-talet

1800-talet

1700-talet

1600-talet

Stenåldern
Istiden

Istiden – bara 40 cm bort

Människans historia bildar ständigt nya kulturlager

Överallt där människan drar fram lämnar hon fysiska spår efter sig. Särskilt märkbart blir det på platser där hon har bott en längre tid; allra tydligast är det förmodligen i städer. Inne i städerna kan avfall från hushåll och husdjur liksom bråte från upprepade röjningar av äldre bebyggelse skapa tjocka avlagringar, ibland flera meter tjocka.

Arkeologer kallar de här jordskikten, som på olika sätt innehåller spår av mänskligt liv, för kulturlager. Kulturlager är viktiga för arkeologerna, inte minst för åldersbestämning. Ett kulturlager kan dateras genom de föremål som

hittas i det. Och även om lagren kan rubbas, är i princip alltid ett undre lager äldre än ett övre. På så sätt kan man också bedöma deras inbördes ålder. Kulturlagren innehåller dessutom för det mesta många spännande ting – inte bara föremål, utan också till ex-

empel pollen, makrofossil och benbitar från dåtidens växter, odling och mathållning.

En arkeolog använder alla sina sinnen för att urskilja olika kulturlager från varandra. Det vanligaste är att lagren har olika färg, utifrån vad de innehåller och hur de har

Generationer människor med egna livsstilar lämnar alltid spår efter sig

1

2

3

4

1950

1800

1757

1696

bildats. De kan också kännas olika; ett grusigt lager har helt annorlunda konsistens än ett lerigt lager. Ibland doftar de olika; det är inte ovanligt att vissa lager luktar gödsel! Någon gång måste man också smaka på lagren, för att upptäcka deras olika konsistens och smak. Slutligen kan man stundom höra skillnaden mellan lagren, när skärsliven – arkeologens universalverktyg – skär genom jorden.

Erika Räf
erika.raf@ostergotlandsmuseum.se

Plus i kanten

1 **Busstorget 1949:**
Astrid Lindgren,
1907-2002

2 **Stadskarta 1800:**
Fredrika Bremer,
1801-1865

3 **Stadskarta 1757:**
Ulrica Fredrica Pasch,
1735-1796

4 **Stadskarta 1696:**
Drottning Kristina,
1626-1689

5 **Så här kan kvinnan i stenåldersgraven, som finns utställd på Östergötlands museum, ha sett ut.**
Foto: Lars Ekelund

5

Stenåldern

Plus i kanten

► Lästips:

Christian Lovén. **Borgar och befästningar i det medeltida Sverige**. 1996. Stockholm.

► Bilderna:

1 **Utsikt från Stensöborg**, våren 2013.
Hitta Stensö. GPS: 6496917 / 599370
Foto: Martin Rundkvist.

2 **Borgruin** under utgrävning.
Foto: Curt Andersson

3 **Den mest välbevarade** delen av muren på Landsjö borg. Precis som andra överblivna stenbyggnader, blev Landsjö borg snabbt ett stenbrott.

Foto: Martin Rundkvist.

4 **Hitta Landsjö**
GPS: 6487401 / 560348
Foto: Curt Andersson.

5 **1200-talsspänne** med infattade glasbitar funna på borggården i Stensöborg.
Foto: Carola Bohm, Acta konservering.

Den trotsiga ätten Ama

Byggde förbjudna ringmurar på Landsjö och Stensö

Ingen arkeolog har tidigare grävt i borgarna på Landsjö holme i Kimstad och vid Stensö på Vikbolandet. Därför var det med stora förväntningar jag och mina arkeologistudenter från Umeå universitet gav oss i kast med att undersöka dessa medeltida borgruiner sommaren 2014.

På båda platserna fick vi fram spännande nya kunskap om den medeltida högadelns livsmiljöer. Båda borgarna har haft ringmurar fastän de tillhörde privatpersoner. Ringmurar var annars förbehållna kungliga och biskopliga borgar. Förklaringen till att familjerna hade råd med dem, och att Kronan inte satte stopp för byggena, kan vara att båda borgarna tillhörde medlemmar av den mäktiga ätten Ama, ättlingar till Folke jarl och därmed en sidogren av kungaätten från Bjälbo. Vi har att göra med en släkt som höll på traditionerna i fråga om namnskick och borgarkitektur.

Landsjö

Att döma av mynten vi fann byggdes Landsjö borg under Valdemar Birgerssons tid som kung, mellan åren 1250 och 1275. De murrester som finns kvar består mest av en sträcka av ringmuren längs den höga borgholmens västra sida. Vi letade förgäves efter motsvarande mur på östra sidan, där det är tvärbrant. Det verkar därmed som om Landsjö borg är byggd efter samma princip som en fornborg från den äldre järnåldern, där man ofta bara befäste de sidor av ett borgberg som var lätta att ta sig upp på.

Borgholmens höga del har varit avgränsad av en nyupptäckt tvärmur. Vi hittade också lämningarna av ett hörntorn till tvärmuren. I tornets golvlager låg ett mynt slaget omkring 1360 för Magnus Eriksson. Det kom som en överraskning eftersom Landsjö

vid den tiden redan hade varit en landbogård i flera årtionden. Landbon, d v s arrendatorn, fick garanterat inte använda borgen. Kanske, föreslår borgspecialisten Christian Lovén, är myntet ett tecken på kortvarigt bruk av borgen under inbördeskriget mellan Kung Magnus och Albrekt av Mecklenburg.

Stensö

Stensös förste kända ägare år 1359 var sondotterson till Landsjös första kända ägare 1280. Men redan omkring år 1200 stod ett runt kastaltorn på platsen med god utsikt över Bråviken. Senare byggde man till en ringmur. Genom våra utgrävningar vet vi nu att borgen i samma byggomgång fick ännu ett runt torn ut mot sjön.

Borgforskare har länge undrat över vart västra halvan av Stensös ringmur har tagit vägen. Vi hittade en rest av en mur, som stack ut ur det nyfunna tornet. Någon har låtit riva halva Stensös ringmur med stor grundlighet. Borgen har med andra ord blivit avrustad.

Vi fann också grunden till en byggnad som stått på borggården efter att borgen varit ruin ett bra tag. Instoppad vid husgrunden hittade vi en marleka, en lustigt formad naturbildning av kalksten, som man förmodligen placerat där för att avvärja olycka.

Martin Rundkvist
martin.rundkvist@gmail.com
scienceblogs.com/aardvarchaeology

1

Stegeborgs murar repareras

I maj 2014 rasade ett stort parti av Stegeborgs norra ringmur. Ett omfattande arbete för att reparera muren påbörjades och upprustningen fortsätter även under 2015.

Stegeborg har en spännande historia. Den ligger strategiskt på en ö i viken Slätbaken. Härifrån kunde sjöfarten in mot den medeltida staden Söderköping kontrolleras. I vattnet kring ön har hundratals träpälmar, som spärrat farleden, hittats. Pälarna har daterats till vikingatid och medeltid, vilket visar att platsen haft en bevakningsfunktion i flera århundranden innan stenborgen byggdes. Den äldsta delen av borgen har daterats till 1200-talet men det var först under andra halvan av 1400-talet som borgen byggdes ut till en kraftig ringmursborg.

Emma Karlsson
emma.karlsson@ostergotlandsmuseum.se

Plus i kanten

Stegeborg är ett perfekt utflyktsmål. För vuxna och barn över 6 år tas ett litet inträde. I priset ingår lån av audio-guide där Herman Lindqvist guidar er genom slottets historia. Läs mer på www.stegeborg.se

Lästips:

Rikard Hedvall och Karin Lindeblad. **Det medeltida Östergötland**. 2007. Historiska Media.

Bilden:

1 **Stegeborg** har en spännande historia, och är väl värt ett besök. Foto: Emma Karlsson, ÖM.

Spännande upptäckt sista dagen

En kalkstens-trappa ner till en källare som "inte bör finnas"

Det är ganska typiskt! Vi arkeologer undersöker en plats i flera veckor. Grävningen flyter på som den ska, man hittar ungefär det man har förväntat sig. Och så sista dagen, när man ofta har bråttom med att bli klar – då dyker det mest spännande upp!

Precis så var det när vi, inför den nya Ullevileden, undersökte en boplatz vid gården Åby Västergård, nord-öst om centrala Linköping.

Undersökningarna visade att platsen hade varit bebodd under yngre järnålder och tidig medeltid. På den sista arbetsdagen återstod en stor mörk fläck, som skulle undersökas. Vi trodde först att det kanske var någon form av avfallslager eller möjligtvis en brunn. Men när vi undersökte lämningen närmare hittade vi huggna kalkstensbitar. Det blev också uppenbart att anläggningen var mycket djupare än förväntat. Till slut visade det sig att vi hade grävt fram en källare med kalkstenstrappa!

Medeltida källare?

Källarens väggar var kallmurade, till största delen med stora stenblock. Ena sidan bestod av en berghäll. Trappan var fint lagd med huggna kalkstensbitar som trappsteg. Vi antar att källaren ursprungligen har haft ett trägolv som senare har plockats bort och återanvänts. Men dörrtröskeln och det som troligen var golvreglar av trä var tack och lov välbevarade och skickades iväg för dendrokronologisk analys.

I övrigt hittade vi mycket få föremål i källaren. Det talade för att källaren var gammal, kanske från medeltiden. Om källaren hade varit yngre och fylldt igen under 1800-talet borde massorna ha innehållit sentida skräp: spikar, trasiga buteljer, glasbitar och porslinskärvor med mera.

1

För få årsringar

När de efterlängtnade analysresultaten på dendroproverna kom visade de att trämaterial i källaren troligtvis kunde dateras till 1630-tal! Dateringen var en intressant överraskning. Enligt de historiska källorna och det övriga fältresultatet skulle det inte finnas någon bebyggelse på platsen under 1600- och 1700-talen. Källaren var alltså något av en gåta.

Men dendroanalysen, som i vanliga fall ger en snäv och säker datering, hade i detta fall spelat oss ett spratt. Främst berodde det på att årsringarna var ganska få, trots att vi plockat fram rejäla träbitar. Dendrokronologin kompletterades där-

2

Plus i kanten

Dendrokronologi daterar trä med hjälp av bredden på trädets årsringar. Genom att utgå från träd med ett känt årtal för den yttersta ringen, kan man bygga upp en referensserie bakåt. Med hjälp av en sådan referenskurva, kan man datera andra träprov av samma art och från samma område, ofta med mycket stor säkerhet.

¹⁴C-metoden bygger på att ett antal olika sorters kol tas upp av allt levande. Kolisotopen kol-14 (¹⁴C) genomgår radioaktivt sönderfall med en halveringstid på 5730 år. Isotopen ¹²C är däremot stabil. När en organism dör slutar den ta upp kol och andelen ¹⁴C börjar sjunka. Genom att mäta mängdförhållandet mellan kolisotoperna ¹²C och ¹⁴C i ett prov kan man räkna ut när organismen i fråga dog.

för med en ¹⁴C-analys av träet. Och vi fick en ny överraskning! Källaren var inte från 1630-talet utan istället från 1200-talet!

Med den nya dateringen av källaren föll pusselbitarna på plats igen. Platsen hade varit bebodd under järnålder och tidig medeltid för att sedan överges. Möjligtvis flyttade gården till byn Åby. Vid skiftet på 1860-talet flyttades sedan en av Åbygårdarna tillbaka till platsen, troligtvis utan att gårdens invånare hade en aning om att det kanske var där som allting började en gång i tiden.

Fredrik Samuelsson
fredrik.samuelsson@ostergotlandsmuseum.se

3

Bilderna:

- 1 Fredrik Samuelsson på väg ner till Viktoria Björkhager i källaren, via den fint lagda trappan. Foto: Mark Olson.
- 2 För Viktoria Björkhager och Fredrik Samuelsson blev källaren vid Åby Västergård en glad överraskning. Foto: Mars Olson.
- 3 Utan grävmaskinisten Magnus Peterson hade det inte gått att tömma källaren. Foto: Mark Olson.

1

Brödernas gråa dubbelgård

Smedstorps ägare höll hårt på traditionerna

Så många gråa hus! Det brukar vara det första intrycket när man besöker Smedstorps dubbelgård för första gången. Grått och omålat timmer överallt. Ändå är Smedstorp en alldeles vanlig gård – så här såg de flesta gårdarna ut i början av 1800-talet i Ydre. Sparsamhet och en stor portion konservatism har bevarat Smedstorp orört fram till i dag.

Smedstorps dubbelgård är precis vad det låter – två gårdar på samma tomt, med dubbel uppsättning av nästan alla byggnader. Den slutna gårdsplanen är uppdelad i mangård och fågård. I mangården ligger bostadshus och visthusbodar, byggnader som har anknytning till människorna på gården. I fågårdens finns stall för djuren; en byggnad för varje djurslag samt logar, lador och vagnshus. Den traditionella uppdelningen mellan mangård och fågård hålls åtskilda med ett spjälstaket.

Myllrande liv

Fram till 1950-talet gick vägen över ladugårdsbacken mellan husen. Ladugårdsbacken myllrade av liv, korna skulle ut på bete, vattnas eller mjölkas, hästen spändes för vagnen, veden högs och lagrades här, hönsen gick och pickade. Barnen lekte tafatt bakom halmstackarna, då grodde inget gräs på ladugårdsbacken. När det var skörd

2

och trösktider var det bråda tider. Lövtäckten skulle in i lövladan. De otröskade nekarna kördes in på logarna för att tröskas senare på hösten.

Ålderdomlig stolpbod

Till en av gårdarna hör en stolpbod, en mycket ålderdomlig byggnad. Stolpboden på Smedstorp är troligen den enda kvarvarande i sitt slag i hela Östergötland. Byggnadstypen fanns troligen redan under för-

historiskt tid. Lämningar av hus, som kan ha varit stolpbodar, dyker ibland upp vid arkeologiska undersökningar, bl a i stadsdelen Rambodal i Norrköping. Här hittade arkeologerna fyra stora hål för stolpar, som troligen har burit upp en liten fyrkantig byggnad. Huset är från yngsta bronsåldern och har antagligen använts som förrådshus för spannmål.

Vilar på stolpar

Som de flesta stolpbodar, är byggnaden i Smedstorp en närmast kvadratisk byggnad. Den står på ett underrede av timmer som i sin tur vilar på stolpar. Under stolparna ligger grundstenar. Smedstorpsbyggnaden har dessutom en långsidessvale, det vill säga ett utskott där taket skyddar svalen, som bildar ett rum mellan ute och inne. På äldre bilder syns en hel del redskap i svalen, skyddade och samtidigt lättillgängliga när de skulle användas.

Plus i kanten

Smedstorps dubbelgård är länets första kulturresevat och förvaltas av Länsstyrelsen. Själva dubbelgården med alla byggnader ägs av Östergötlands museum medan markerna ägs av sysslingarna Jan-Ola och Görgen Carlsson. Den senare bor på gården och sköter jordbruket. Byggnaderna blev byggnadsminne 1964.

Lästips:

Sigurd Eriksson. **Svensk byggnadskultur 1947.**

Faksimileupplaga 1982. Malmö.

Östergötlands länsmuseum. **Smedstorps dubbelgård i Ydre.** 2008. Linköping.

Hitta: GPS-punkter: Smedstorp 6423453/ 505078

Bilderna:

- 1 Varje dag skulle korna** ut på bete eller för att dricka vatten.
Foto: L. Sjöberg 1947, ur Östergötlands museums fotosamling.
- 2 Vardag på Smedstorp 1938**, halmstacken trängs mellan logen och fårhuset, till höger i bild breder gödselstacken ut sig farligt nära tillfartsvägen.
Foto: Östergötlands museums fotosamling.
- 3 Stolpbodens svale** blev ett extra rum med plats för diverse redskap.
Foto: L. Sjöberg 1947, ur Östergötlands museums fotosamlingar.
- 4 Stolpboden vilar** på fyra stolpar som står på grundstenar.
Foto: Nordiska museet.
- 5 Ernst Carlsson** ägare till ena gården, iklädd harskinnspläs framför stolpboden.
Foto: Nordiska museet, 1940-talet.

3

4

5

Från 1741

Idag är stolpboden snickarbod. Men förr har man troligen förvarat spannmål i den. Den är byggd för att vara luftig och torr, samt skydda innehållet i byggnaden från råttor och möss. Det finns en särskild "musbräda" – en kluvna stock – på bodens baksida. Den kluvna stocken ska hindra mössen från att klättra upp och ta sig in genom springorna.

Stolpboden i Smedstorp har daterats till åren 1740–1741 genom dendrokronologi. Inristat i dörren står också 1741 EKS. Erik Knutsson var brukare till den ena halvan av Smedstorp och brodern Måns till den andra halvan. På Måns gårdshalva är visthusbodarna byggda under brödernas far, Knut Olofssons tid. Dessa bodar är modernare än stolpboden. Frågan är varför sonen Erik byggde en så ålderdomlig bod? Är den kanske förknippad med en viss status som bygger på lång tradition?

Marie Hagsten
marie.hagsten@ostergotlandsmuseum.se

Evenemang: Smedstorpsdagen lördagen den 15 augusti. Läs mer i kalendariet, s. 54

Plus i kanten

- 1 **Mycket hinner hända** med en plats under 100 år. Gatuvy över den nedre delen av Ågatan fotograferad 1912 och 2015. Krysset markerar Mellins bostad.

Foto: okänd fotograf, Östergötlands museum samt Emma Karlsson, Östergötlands museum.

Utgrävningar – särskilt i städerna – leder stundtals inte bara till nya arkeologiska upptäckter. Ibland kan de människor som har bott på platsen vara minst lika spännande. Så var det med Lars Johan Jansson Mellin.

År 1944 revs bebyggelsen på fyra tomter längsmed Ågatan (nr 64-66) för att göra plats för det nya polishuset. Farbror Mellin bodde i huset som markeras med stjärna. Hans fantastiska trädgård låg i tomtens norra del.

Farbror Mellin

Trädgårdsälskaren som gett namn åt ett torg

”För varje år som går försvinner alltmer den så kallade kåkbebyggelsen i Linköping och får ge plats för modern bebyggelse. Det kan inte hjälpas, att man med ett visst vemod ser många idyller försvinna, samtidigt som man förstår att en sanering är nödvändig.”

Så inleds en artikel i Corren publicerad i maj 1944 med anledning av den förestående rivningen av bebyggelse längs med Ågatan i Linköping. Tomterna röjdes för att göra plats åt ett nytt polishus. Idag är det Svenskt Näringsliv som använder det gamla polishuset och mellan byggnaden och Ågatan finns det ett litet torg.

Förra året gjordes torget om, vilket ledde till en arkeologisk undersökning. I samband med undersökningen letade vi igenom Östergötlands museums arkiv efter information om platsen.

I gamla tidningsartiklar och fotografier beskrivs den gamla träbebyggelsen. Bland dessa tidningsklipp finns också flera artiklar om mannen som torget sedan ett par år tillbaka är uppkallad efter – Farbror Mellin. I artiklarna beskrivs denne Lars Johan Mellin som en av stadens stora personlighet. När han dog 1939, nästan åttio år gammal, beskrevs han som en av stadens ”ädlaste

personligheter”. Idag är det få som känner till honom, trots att han numera namnger ett torg. Vem var han?

Trädgårdsfrälst

Lars Johan Jansson Mellin föddes i Korsberga socken i Västergötland 1860. Redan som tjugoåring kom han till Linköping, för att arbeta som bodbiträde. Därefter följde ett par år på andra orter men 1887 återvände han till Linköping där han slog sig ner för gott. Han övergav tidigt arbetet inom handeln. Mellin, som var djupt troende och soldat i Frälsningsarmén, tyckte inte att affärsvärlden passade honom: ”jag upptäckte snart att det ej alltid går så hederligt till inom affärsvärlden” ska han ha sagt själv. Istället kom han att ägna sitt yrkesliv åt trädgårdsskötsel och han var även dekoratör vid basarer och utställningar. I början av 1900-talet flyttade Mellin till Ågatan 11 där han anlade han en trädgård.

År 1917 utsågs den till stadens finaste trädgård och om man ska tro de gamla tidningsartiklarna, kom täppan att bli känd långt utanför Linköpings gränser. Skribenterna skriver lyriskt om trädgården och ord som fe-rike och paradysvrå använts flitigt.

Ungdomarnas välgörare

Förutom sin trädgård var Mellin känd för att vara en stor välgörare, som hjälpte de ungdomar som kommit till staden för att studera eller göra värnplikt. Hans hem och trädgård stod alltid öppen. I en artikel i Linköpings stifts julbok 1944 beskriver författaren sitt första möte med Mellin. Året var 1914 och författaren och en vän var på besök i Linköping för att förbereda sig inför den kommande studietiden på ortens lärarseminarium. På tåget hade de haft sällskap av en jämnårig som tidigare tillbringat tid i Linköping. Denne föreslog att de två skulle besöka Farbror Mellin som

Körbär-, äpple- och päronträd, dalior, fuxieträd och manshög rudbeckia

Grottan i Farbror Mellins trädgård skulle vi kalla för en berså. Benämningen grotta förekom förr i tiden, speciellt i västra Sverige där Mellin var uppvuxen. Denna bild är tagen vid ett samkväm i grottan år 1915. Kaffeservisen är uppdukad på bordet och på den vita duken har Mellin lagt ut dekorativa bladrankor. Fotogenlampa och den stora buketten höstflox vittnar om att bilden är tagen under sensommaren. Lars Johan Jansson Mellin sitter längst till höger i bild. Foto taget ur Linköpings stifts julbok 1944.

► säkert skulle hjälpa dem tillrätta. De två blivande lärarstudenterna var tveksamma. Var det verkligen passade, det var nämligen söndag och dessutom tidigt på morgonen? Men reskamraten framhöll att Mellin tog emot närsomhelst, även om han inte var hemma. Sagt och gjort, de gick till Farbror Mellins lilla hus på Ågatan. Då ingen var hemma öppnade de med nyckeln som låg i trappen.

Glädje och trygghet

Efter en liten stund kom Mellin hem och ungdomarna tyckte att det kändes en smula generande där de stod som främlingar i hans hem. Men den olustiga känslan försvann så fort Mellin öppnade munnen och hälsade dem hjärtligt välkomna. De skulle inte komma att ångra sitt besök då de fick goda råd och förslag på hur de skulle ordna med boende och "kosthåll". Mellin bjöd dem även på kaffe och berättade om sitt arbete för ungdomarna.

På kvällen var det två tacksamma unga män som återvände till sin hemstad. De var "fyllda av glädje och trygghet" inför den kommande studietiden. Under sin studietid besökte de Farbror Mellin åtskilliga gånger. I hans trädgård dracks det kaffe, samtalandes, sjöngs sånger och lästes dikter. Tillställningarna brukade ofta avslutas med att Mellin läste ett bibelord och en bön.

Rivet paradys

De sista levnadsåren bodde Lars Johan Mellin på älderdomshemmet i Hjälsäter. Han dog 79 år gammal i januari 1939. Fem år efter hans död skulle alltså hans forna hem och paradysvrå till trädgård jämnas med marken. Söndagen den 21 maj 1944 samlades "Farbror Mellins" vänner till en minnesstund i trädgården. Ett par månader senare fanns ingenting kvar av Farbror Mellins täppa.

Emma Karlsson
emma.karlsson@ostergotlandsmuseum.se

Plus i kanten

1 **Det finns ett fåtal fotografier** av Mellins trädgård. Då samtliga fotografier är svartvita är det svårt att få en uppfattning hur denna "paradysvrå" såg ut. Men turligt nog finns en fyllig beskrivning bevarad: "Körbär- äpple och päronträd, dalior, fuxieträd och manshög rudbeckia med sina vackra gula dubbla blommor, intill vilka små blåa lobelior tittade fram, där ej den kraftiga krassen tog överhand. Alltsomoftast fick man böja sig under de bågar, som voro resta, överslingrande av vildvinsrankor eller klematis-slingor med sina små blåa koketta blommor. Vad som ej rymdes på marken, frodades i hängande krukor, näveromspunna lådor och amplar. Det var lätt rödkantad grön sedum, som rikligt flödade ned för lådkanterna, kraftiga hängpelargonier, knölbegonier, petunier och fuxior. Här och var syntes små leksaksterasser och andra dekorativa anordningar som t ex en liten grotta, översållad av växter och en rundtimmerstuga i miniatyr, vars tak var beväxt av taklök och sedum."

Foto: Östergötlands museums topografiska arkiv.

Stenrad med alltför många namn

Den arkeologiska terminologin kan ibland bli mycket märklig. I samband med utredningen för Ostlänken under hösten 2014, besökte jag ett gravfält från äldre järnåldern i Törnevalla socken, öster om Linköping. Mellan två resta stenar fanns två kullfallna stenar. Tillsammans hade de en gång bildat ett monument med fyra stenar på rad. Något som med dagens arkeologisk terminologi skulle kunna kallas för en linjär stenkrets...

Min första egna kontakt med stenraden som forn lämningstyp gjorde jag på Gotland, i samband med fornminnesinventeringen år 1977. Stenraden på det gotländska gravfältet bestod av elva resta stenar och kallades för "uppstajg" på gotländska.

Förutom på Gotland hittar man stenrader bland annat på Öland, i Bohuslän, Uppland och i Skåne. I Östergötland finns en av de mest imponerande samlingarna med stenrader på det stora gravfältet Lunds backe i Vallerstad utanför Mjölby. Här står sammanlagt 32 stenar, resta i fyra rader. Även om gravfältet har restaurerats i början på 1930-talet, råder det ingen tvekan om att det är medvetet anlagda stenrader.

Stenraden som försvann

Numera kan man hitta hela fornminnesregistret i digital form på FMIS. Innan digitaliseringen gjordes fanns beteckningen stenrad med som en term på en grav, det vill säga även som sakord. Men någonstans under digitaliseringen gick försvann termen. Det är olyckligt, eftersom sökandet efter gravtypen idag på FMIS blir mycket komplicerat och tidsödande.

Linjär stenkrets?

Söker man i FMIS i fritextfältet på orden stenrad, stenrader, rad av stenar, rad av resta stenar eller rad av block får man fram en mängd olika kombinationer. Trots det kommer flera välkända stenrader inte alls fram i sökandet. Det gör det i det närmaste omöjligt att återskapa det numera försvunna sakordet stenrad.

Det kanske enklaste sättet att få tillbaka gravtermen in i det digitala systemet skulle vara att under den samlande lämningstypen stenkrets, även räkna in stenrad, på samma sätt som domarring eller skeppsättning idag är en form av stenkrets. Alternativet skulle vara att ange formen på "stenkretsen", det vill säga en linjär stenkrets!

Anders Persson
anders.persson@ostergotlandsmuseum.se

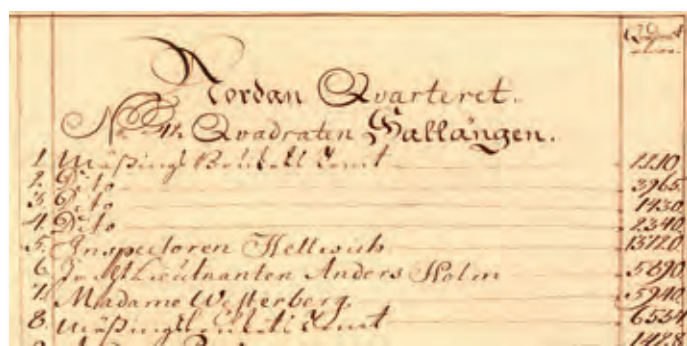
Plus i kanten

FMIS eller Riksantikvarieämbetets nationella system för fornminnesinformation hittar man på www.raa.se/hitta-information/fornsok-fmis/. Där finns Sveriges alla registrerade forn lämningar samlade.

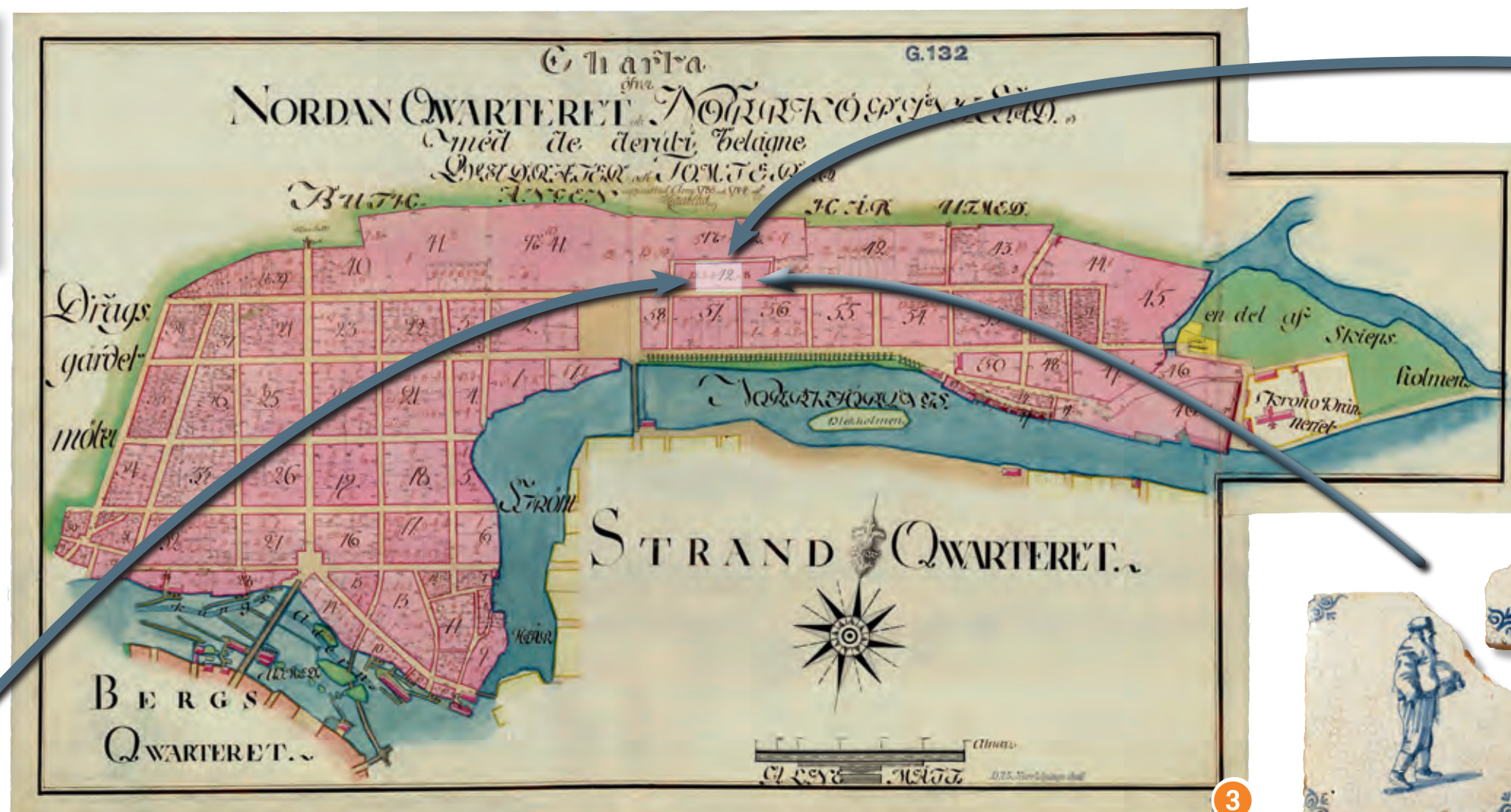
Bilderna:

1 **En av stenraderna** på det stora gravfältet Lunds backe i Vallerstad. Här finns sammanlagt 32 stenar, resta i fyra rader. Foto: Anders Persson, ÖM.

2 **En linjär stenkrets?** På gravfältet i Törnevalla socken öster om Linköping, fanns två kullfallna stenar mellan två resta stenar. Från början har stenarna bildat en rad. Foto: Kjell Svarvar, ÖM.

1

3

4

5

2

Hertig Johans plan förvandlade Saltängen

Nya Staden lockade Norrköpings mest framgångsrika

På 1610-talet inleddes planeringen av "Nya staden" norr om Motala ström i Norrköping. Området kom att få hög status och hit flyttade många prominenta personer med Louis de Geer i spetsen. Men här fanns även hantverks-gårdar, verkstäder och odlingar. Hösten 2014 undersökte vi ett av kvarteren i 1600-talets nya stad.

Kvarteret Mässingen ligger i den västligaste delen av Saltängen i Norrköping. Anledningen till undersökningen var att Norrköpings kommun vill bebygga ett större område, som under senare år har varit parkeringar och busshållplatser. I skrivande stund är Mässingen förvandlad från en utgrävning till en byggarbetsplats.

Nya staden planlades på uppdrag av hertig

Johan (son till Johan III) på 1610-talet. Det var också han som lät uppföra Johannisborgs slott. Stadsdelen anlades norr om Motala ström, på stadens åker- och betesmarker. Detta skedde i en tid då Norrköping expanderade kraftigt. Från 1570-talet till 1620-talet tredubblades stadens befolkning. Gatunätet med parallellgatorna Rodgagatan och Slottsgatan finns fortfarande kvar från tiden då stadsdelen planerades.

Mässingsbrukets tomt

Genom äldre kartor kan vi få veta vem som ägde de olika tomterna i staden. Här, i Mässingen, visade det sig att tomterna tillhörde Mässingsbruket i Norrköping under 1700-talet. Troligen var ägandeförhållandena liknande på 1600-talet. Från Mässingen är det bara ett stenkast till mässingsbrukets ägares, Louis de Geers, palats och trädgård i kvarteren Stenhuset och Gubben. Själva mässingsbruket låg på Kvarnholmen, i den sydvästra delen av staden.

Vid mitten av 1800-talet byggdes rejäla stenhus i kvarteret Mässingen. Husens grunder bestod av stora sprängstenar och de grävdes ner genom de äldre byggnadslagen. ►

Plus i kanten

- 1 Utsnitt ur en karta över kvarteret Saltängen** från 1728-1729. Tomt 1-4 blir senare kvarteret Mässingen. Området som vi undersökte motsvarar den östra delen av tomt 2 samt tomt 3 och 4.
Karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv (D75-1:12).
- 2 Även om vi inte hittade** några tydliga spår efter kakelugnar i Mässingen så fanns det småbitar av reliefdekorat kakel från 1600-talet. Ett exempel på det är denna lättklädda dam.
Foto: Mikko Helminen, ÖM.
- 3 "Charta öfver Nordan Quarteret"** uti Norrköpings Stad med der deruti belägne Qwadrater och Tomter.

Kartan ritades 1783-1784 och visar stadsplanen norr om Motala ström. Mässingen (i det ljusa fältet) är en del av den större "kvadraten" Saltängen som här har nummer 42.

Karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv (D75-1:12)

- 4 Tobaksodling var vanligt** i Norrköping på 1700-talet. På 1750-talet etablerades kritpipsbruket Stjärnan i kv Klockan, i stadens södra delar och Kronan i kv Ostindien, i stadens östligaste del. Vid undersökningen hittades två piphuvuden från Stjärnan.
Foto: Lasse Norr, ÖM.

- 5 Bland våra fynd** fanns flera bitar av holländskt väggkakel, s k Delftkakel, från 1600-talet.
Foto Lasse Norr, ÖM.

Där fanns mängder av skärvor från vardagskeramik, bitar av fajanser, stengods och kinesiskt porslin.

► För att nå ner till 1600- och 1700-talens lager var vi därför tvungna att först schakta bort 1800-talets stengrunder. Ett mödosamt arbete.

Keramik och porslin

De bevarade lämningarna under 1800-talets husgrunder bestod av både bostäder och verkstäder, som låg i två till tre skikt ovanpå varandra. I byggnadslagren hittade vi mängder av skärvor från vardagskeramik, liksom bitar av fajanser, stengods och kine-

siskt porslin. Det är bitar både av krukor och fat som har tillverkats i lokala verkstäder, liksom skärvor från importerade föremål. Kritpipor, mynt och glas var annat som plockades upp ur jorden. I området fanns också spår efter metallhantering, till exempel slagg och fundament till smides-ässjor.

Analys och rapport

Nu pågår nästa fas av arbetet. Material väljs ut för analys. Några analysvar har redan kommit tillbaka och andra material väntar

på att skickas. De första analyserna av växtmaterial, som tagits fram ur jordprover, visar att man bl a har odlat tobak på bakgårdarna. De dendrokronologiska analyserna på stolpar och trägolvs visar att den äldsta bebyggelsen dels är från 1610-talet, dels från 1630-tal. I höst, när alla analyser är klara, ska rapporten från undersökningen färdigställas.

Ann-Charlott Feldt

ann-charlott.feldt@ostergotlandsmuseum.se

Plus i kanten

► Lästips:

Annika Konsmar. **Norrköpings förlorade fästning**. Karin Lindeblad och Erika Räf (red.) Arkeologi i Östergötland 2014. Linköping

Rikard Hedvall. **Spikkclubbor och tobak. En norrköpingstomts historia**. Karin Lindeblad och Erika Räf (red.) Arkeologi i Östergötland 2014. Linköping

Arne Åkerhagen. **Den svenska kritpipan - pipor, tillverkare och fynd**. Tobaks- och tändsticksmuseum. 2012. Stockholm

► Bilden:

1 **Ett av husen** låg inom tomt två (se detalj från 1700-talskartan). Huset, som var från tidigt 1600-tal låg med gaveln ut mot Slottsgatan och hade en spis mot den västra väggen. Spisens fundament och väggarnas syllstenar syns på bilden. För att komma ner till 1600- och 1700-talen var vi tvungna att först ta bort de kraftiga grunderna av sprängsten från mitten av 1800-talet.
Foto: Ann-Marie Nordman, Jönköpings läns museum.
Karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv (D75-1:12)

Kinesiska skärvor från 1700-talet

Under 1700-talet importerades stora mängder porslin från Kina, genom Svenska Ostindiska Kompaniet. Ett 30-tal skärvor av sådana importer återfanns i kvarteret Mässingen i Norrköping. Skärvan nr 1 på fotot är en del av ett fat och har så kallad imaridekor. Den är från tidigt 1700-tal och kan jämföras med skärva nr 5. Den är också imaridekorerad, men något yngre än den första. Även nr 4 är flerfärgad, från 1700-talets andra halva. Nr 3, med blåvit dekor kommer från en skål

med ett så kallat chopmark i botten. Märket är både ett fabriksmärke och ett lyckotecken. Den stora skärvan, nr 2 är en bit av en kopp, med dekor i tusch, sepia och guld, från 1700-talets andra hälft. Koppen har

varit del av ett så kallat beställningsporslin, det vill säga att dekoren på porslinet har utförts i Kina, efter en europeisk förlaga.

Text: Göte Nilsson Schönborg.
Foto: Lasse Norr, ÖM.

Jona – sjömännens beskyddare

Ett par ögon tittade på mig i sanden. Ögonen satt på ett mustaschpytt ansikte som utgjorde huvudet på en tobakspipa. Den kallas för Jonapipa och är holländsk, från 1630-1640-talen.

Piporna användes främst av holländska sjömän som en slags amulett på deras resor. Pipans namn syftar på den bibliska berättelsen om profeten Jona som blev slängd över bord och slukades av en stor fisk. Tre dagar senare spottade fisken upp honom levande.

Maria Sjöquist

Plus i kanten

Jonapipan är en av många typer av kritpipor, som användes till tobaksrökning under 1600- och 1700-talen. Piporna gjordes av vit piplera, och är mycket vanliga fynd vid stadsarkeologiska undersökningar. Deras utseende har förändrats mycket över tid så de är ganska lätta att datera. Dessutom har många av dem stämplars som visar var och vem som har tillverkat dem.

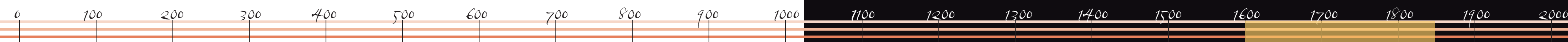
► Lästips:

Peter Carelli. Första halsblosset.

Karin Lindeblad och Erika Räf (red.) Arkeologi i Östergötland 2011. Linköping.

► Bilden:

1 Profeten Jona tittar upp efter nästan 300 år i kvarteret Mässingens sand.
Foto: Maria Sjöquist, ÖM.

1

Sultanens Kära blomster

Vackra spår efter världens första finansbubbla

Den vackra och dyrbara tulpanen blev ett omtyckt motiv under 1600-talet, både inom konsten och på vardagens bruksföremål. Tulpanen spred sig vidare till folkkonsten, inte minst som motiv för färggranna broderier. Vid undersökningarna i kvarteret Mässingen hittade vi också tulpaner på 1600- och 1700-talets keramikfat.

Vilda tulpaner växer i södra Europa och i Asien ända bort till Kina. De vilda tulpanerna är mycket mindre än våra odlade. Suleiman I var sultan i Konstantinopel på 1500-talet, och han älskade blommor. Han lät plantera en mängd olika växter i sin palatsträdgård och så började man förädla och odla tulpaner.

De första tulpanerna letade sig till Europa i slutet av 1500-talet. Troligen fanns de tidigaste exemplaren i Frankrike, men det var i Holland som man handlade

med lökarna och förädlade blomman. Den blev snabbt populär och efterfrågan ökade. Under 1630-talet började man göra affärer med lökarna och priserna steg rekordartat. En enda lök kunde kosta lika mycket som en hel fastighet i Amsterdam! Man började till och med spekulera i blomlökar som ännu inte fanns. Till slut sprack bubblan och massor av människor ruinerades. Den holländska tulpanmanin brukar räknas som världens första finansbubbla.

Tulpaner i folkkonsten

Holländarna tyckte om sina tulpaner och konstnärerna målade praktfulla stilleben och blomsterstycken. Tulpanmotivet spred sig snabbt till folkkonsten, inte minst till Norden. Särskilt i Skåne blev det vanligt med målade tulpaner på kistor och skåp. De avbildades som buketter i urnor och i kransar ihop med andra blommor.

Tulpanformen återfinns också i det folkliga broderiet. Kraftiga täcken och dynor i ylle liksom finare linne pryddes med bro-

derade tulpaner. Den äldsta textila tulpanen finns på ett täcke i tvistsöm från Skåne. Det är daterat 1684 och det centrala motivet är en valknut med tulpaner.

Tulpaner på karolinerrock

Extra charmig är en bröllopskudde med ett tulpanträd från Jämtland. Det blå ylleytyget, som trädet är broderat på, har en egen spännande historia. Det kommer från karolinerernas blå rockar. De lämnades kvar efter den katastrofala vandringen över de norsksvenska fjällen, sedan Karl den XII hade stupat år 1718.

Under 1600-talet blev det modernt med blommönster i grund relief på svartglaserat kakel till kakelugnarna. Bland blommorna ser vi tulpaner i olika kombinationer. De finns i buketter tillsammans med nejlikor, rosor och narcisser. De finns som kransar och i ensamt majestät. Och det är så vackert!

Kärlek och rikedom

Under 1600-talet skulle också de avbildade föremålen symbolisera olika företeelser, som kärlek, kunskap, lycka, seger, rikedom och så vidare. Så blommorna kan vara en symbol för något mer. Ursprungligen, i

Mindre Asien där tulpanen kommer ifrån, är det en symbol för kärleken. I Europa kom den även att symbolisera rikedom. På föremål som man hade i hemmet fanns ofta kombinationer med nejlikor, tulpaner och granatäpplen. Dessa symboliserade lycka, välgång och många barn, vilket kunde passa i ett hem.

Holländsk tulpan i Mässingen

Vid de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Mässingen under 2014, hittade vi också föremål med tulpanmotiv. Det äldsta fatet, från tidigt 1600-tal med en avbildad tulpan kommer från Holland. Det är tillverkat i fajans och målat med blå koboltfärg på vit tennglasyr. Man ville efterlikna det kinesiska porslinet som var nytt och mycket kostsamt vid den här tiden.

Några 1700-talsfat av keramik med tulpanmotiv är möjligen tillverkade i Norrköping. Men vi vet inte säkert - kanske är det trots allt holländska import. Om det är lokal keramik så var man definitivt inspirerad av de utländska tulpanmotiven.

Annika Jeppsson

Plus i kanten

- 1 En hel bukett med tulpaner från kvarteret Mässingens 1600- och 1700-talslager.
Foto: Lasse Norr, ÖM.
- 2 Dörr, målad av Jöns Persson (1811 – 1866) från Valleberga. Kan beskådas på Österlens museum.
Foto: Dennis Hällje.
- 3 Bröllopskudde från Jämtland. Det blå tyget kommer från en karolinerrock.
Foto: Håkan Strömqvist/Jamtis fotosamlingar.
- 4 Kista, målad 1845 av Jöns Persson (1811–1866) från Valleberga. Numera på Österlens museum
Foto: Dennis Hällje.
- 5 Två typiska svarta kakelplattor från kvarteret Gesällen i Kalmar. På kaklet till höger finns en tulpan.
Foto: Göran Tagesson, SHMM.

20 mil spår genom ett landskap fullt av fornminnen

Ostlänken är, som alla östgötar vet, den nya dubbelspåriga höghastighetsjärnvägen som ska byggas mellan Järna och Linköping. Byggstarten är planerad till år 2017 och den totala budgeten ligger på 35,5 miljarder kronor. Korridoren genom landskapet, där järnvägen ska byggas, är över 20 mil lång.

Ostlänken ska gå genom tätbefolkade bygder med en mycket rik förhistoria. Det innebär att arkeologerna kommer att genomföra många undersökningar längs med bansträckningen de kommande åren. Inför de kommande undersökningarna har arkeologer varit ute och gjort inventeringar i den korridor i landskapet där den nya järnvägen ska dras. De har dokumenterat en stor mängd fornlämningar, både sådana som vi redan känner till och många helt nyupptäckta.

Illustration: Trafikverket

Ostlänkens förhistoria samlas i en nationell databas

En del av fornlämningarna längs Ostlänkens sträckning har redan undersökts arkeologiskt. För att ta reda på hur stora arkeologiska arbeten som kan behöva göras, och vad som redan är gjort, startades ett projekt för att samla alla arkeologiska utgrävningar längs korridoren i en heltäckande lättåtkomlig databas.

Projektet har genomförts vid Uppsala universitet tillsammans med länsstyrelserna i Östergötland, Sörmland och Stockholm, med medel från Trafikverket. Alla tidigare arkeologiska undersökningar som har genomförts inom en buffert på 200 meter längs korridoren har sammanställts. Det innebär bland annat att samtlig digital dokumentation har fått samma standard. Dessutom har alla kartor och schaktplaner från äldre tryckta

rapporter överförts till den digitala världen.

Utifrån dessa uppgifter skapades sedan GIS-lager för varje undersökning med geografiska data om utgrävningen. Därefter sammanfördes den med de andra undersökningarna, till en heltäckande databas. Databasen, som görs tillgänglig via Svensk Nationell Datatjänst vid Göteborgs universitet, innehåller information om den exakta platsen för undersökning-

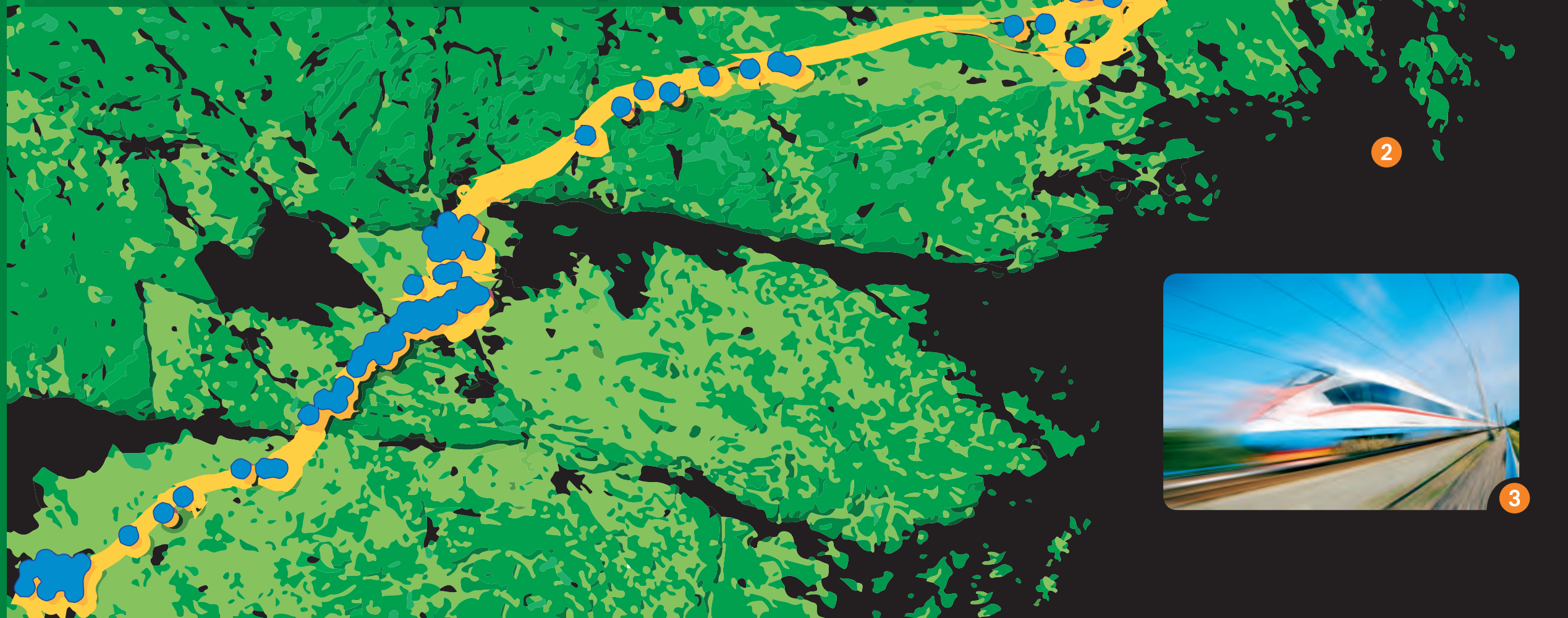

för såväl handläggare, forskare som andra intresserade.

Redan tidigare finns cirka 390 undersökningar från Östergötland insamlade på samma sätt. Tillsammans med den nya informationen för Ostlänken blir det här den största svenska sammanställningen av data från arkeologiska undersökningar – i ett system som är öppet för alla och lätt att använda.

Daniel Löwenborg
daniel.lowenborg@arkeologi.uu.se
Anders Bornfalk Back

en, när och av vilka den utfördes samt detaljerade uppgifter om utgrävningens resultat och avrapportering. På det här sättet blir en betydande mängd information om arkeologiska undersökningar tillgängliga

Plus i kanten

Projekt ArkeoGIS längs Ostlänken

Databasen består totalt av 165 arkeologiska undersökningar. Den äldsta undersökningen är från 1959, den yngsta från 2013. Sammanlagt har 261 260 m² undersökts inom

korridoren under mer än 50 år.

Databasen kommer vara tillgänglig på Svensk Nationell Datatjänst (www.snd.gu.se)

Vad är GIS?

GIS betyder Geografiskt InformationsSystem och är ett datorbaserat system för att samla in, lagra,

analysera och presentera geografiska data. Förenklat kan man säga att GIS är ett sätt att koppla ihop data i en databas med ett program som visar kartor. Vanligtvis skapar man olika GIS-lager i ett GIS-program. Varje lager innehåller en viss mängd information så att det går att välja ut just den information som användaren anser är viktig.

Lästips

Läs mer om Ostlänken:
www.trafikverket.se/ostlanken/

Bilderna

1 Arkeologer överför information från äldre rapporter till den nya databasen.

2 Översiktskarta – Ostlänkenkorridoren och insamlade GIS-projekt sammanställd i GIS för Östergötlands, Sörmlands och Stockholms län.

Originalkarta: Daniel Löwenborg, Uppsala universitet.
Bearbetning: Mark Olson.

3 Höghastighetståg, som en illustratör föreställer sig det. Illustration: Shutterstock.

Ostlänken längs gamla hjulspår

Med Ostlänken ska resan mellan Linköping och Stockholm ta en timme.

För flera hundra år sedan tog samma resa flera dagar. Mötet mellan den kommande moderna järnvägen och spåren efter de äldre färdlederna ger ett spännande perspektiv på samhällets snabba utveckling

I den medeltida Östgötalagens byggningsbalk nämns tingsväg, folkväg, karls väg och konungs väg, som alla ska vara tio alnar breda. De olika benämningarna avser alla allmänna landsvägar och tio alnar motsvarar ungefär en bredd på sex meter. Resebeskrivningar från 1500-talet visar att det emellertid är mycket tveksamt om bestämmelserna följdes. En tysk resenär som under vintern och våren 1586 reste landvägen till Stockholm tur och retur konstaterar: "här i landet reser man mycket litet annat än om vintern, då det ej finnes ordentliga vägar".

Av militära skäl började vägarna förbättras under Vasakungarna, då ridstigar omvandlades till vägar för vagnar. Under 1600-talet kom centralmakten att lägga stor vikt vid att vissa så kallade utropade vägar skulle förbättras. Detta gällde för Östergötlands del bland annat vägen mellan Linkö

ping och Norrköping. Båda städerna var viktiga för handelsexporten.

Rödmålad helmilstolpe

På 1600-talet färdades en resenär mellan Linköping och Norrköping utefter vägmiljöer som idag är helt försvunna. Men ett delvis bevarat parti söder om Göta kanal finns kvar. Här kan vi fortfarande få en bild av de omgivningar som en resande på 1600-talet passerade. Gick resan söderifrån till Norrköping färdades man delvis längs gamla Riksettans sträcka. Vid Norsholm passerade den resande en port i form av en tidstypisk helmilstolpe, två rödmålade trästolpar, placerade på var sida om vägen. Milstolparna hade på den tiden påspikade och svartmålade ekplattor med siffror och bokstäver i vit färg. Tack vare informationen kunde den resande få besked om hur långt det var kvar till Norrköping.

De två stolparna söder om Norsholm hade Johan Rosenhane låtit sätta upp. Rosenhane var landshövding i Östergötland under åren 1655-1658. Stolparna står tyvärr inte kvar men genom uppgifter i historiska kartor vet vi på vilken plats de en gång stod. Än idag vittnar det intilliggande gamla torpnamnet Stolpan om platsens forna funktion.

Fjättersund och Löten

Efter dubbelmilstolpen gick resan vidare norrut genom Norskogen, det dåvarande namnet på det kuperade skogsområdet mellan Norsholm och

Plus i kanten

► Lästips:

Bengt Cnattingius. **Drag ur vägnas historia i Östergötland. I: Östergötlands vägbok.** En minnesskrift över Östergötlands vägväsen på kommunal grund. 1944. Östergötlands läns vägstyrelse-förening.

Anders Lundberg. **Vägar i landskapet. I: Kallerstad, en gård bland många andra.** 2009. Östergötlands länsmuseum.

► Bilden:

1 Ett välbevarat parti av den gamla landsvägen öster om dagens motorväg. Foto: Kjell Svarvar, ÖM.

Plus i kanten

1 Detalj från en karta 1733 över Norsholms ägor, visar den gamla vägsträckningen och några av de platser som nämns i texten. När kartan upprättades hade landsvägen redan bytt sträckning till att löpa förbi Norsholm utefter Motala ström istället. Lantmäterimyndigheternas arkiv, akt 05-kim-24.

2 Detalj från en historisk karta som visar hur en dubbel milstolpe bör ha sett ut. Just dessa var placerade längs "västra hälvägen" nära gränsen till Småland mellan Vadstena och Jönköping. Lantmäteristyrelsens arkiv, akt D151-46:1.

Vägen var djupt nedskuren. Resande red fram som i ett dike.

► Landsjö. Denna skog ligger idag till största delen öster om motorvägen, på den plats där Göta kanal långt senare kom att anläggas. Längs vägen fanns bebyggelse, som sedan länge har försvunnit i takt med att vägen ändrat sträckning. På sin färd vidare mot Norrköping passerade en resande i tur och ordning torpen Stolpan, Stora och Lilla Fjättersund, Stora och Lilla Löten, Nordskogen och Skinnarviken samt två soldattorp. Ett hundratal år tidigare, ännu under 1500-talet, hade en hel by också legat här intill vägen, på höjden där Norsholms vattentorn idag ligger. Byn Fjättersund omnämns i dokument redan från början av 1200-talet men verkar ha ödelagts under sent 1500-tal.

Rågen högre än ryttaren

Ett parti av den gamla landsvägen vidare bort mot Nordskogen och Göta kanal är kraftigt nedskuren i terrängen; en hälväg

har bildats av alla som har färdats här. Vägen kantas av åkermarker och man kan föreställa sig de resandes mödor när man betänker en fransk 1600-tals resandes observationer om den aktuella landsvägens tillstånd. Han berättade att rågen växte så hög intill vägen att han inte kunde nå upp till axen från hästryggen. Detta, menade han, berodde inte på östgötarnas ovanligt högväxta råg utan på att vägen låg så djupt nedskuren att den resande red fram som i ett dike.

Titte Vitte

Kanske stannade den resande också till vid offerkällan som låg intill landsvägen för att kasta i ett mynt och dricka av det mineralhaltiga vattnet. Den var känd under namnet Titte Vitte och ligger fortfarande kvar i gränsen mellan Norsholms, Västerbys och Frös ägor. Vattnet till källan rinner, precis som i de allra flesta offerkällor, mot

norr. Detta är ingen slump. I folktron ansågs norr nämligen vara hemvist för det onda och vatten som rann åt det hållet sades därför ta det onda med sig hem.

Ändrad sträckning

Den gamla landsvägen genom Norskogen kom under slutet av 1600-talet att få en mer undanskymd roll som färdväg. Vägens sträckning kom då att ändras till att löpa förbi Norsholm utefter Motala ström istället. Den användes dock som markväg långt fram i modern tid innan den i samband med motorvägsbygget i mitten av 1980-talet skars av. Med det var den gamla vägsträckningens saga all.

Kjell Svarvar
kjell.svarvar@ostergotlandsmuseum.se

Utsikt från Korpklint

Norr om Östergötlands bördiga slättland breder en vidsträckt skogstrakt ut sig. Den östra delen vid Bråviken kallas Kolmården, fornsvenskans Kolmardher, vilket betyder mörk eller kolsvart skog.

Plus i kanten

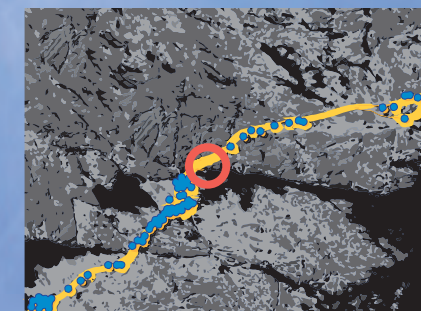
► Lästips:

Torsten Engström (red.). **Kolmården, 1. Kommunen - Hembygden. Tio initierade uppsatser om Kolmårdens kommun.** 1965. Utgiven på uppdrag av Kolmårdens kommun.

Ulf Jansson. **Det allmännas bästa – en allmänning?** I Elg, M. (red.). Plats, landskap, karta. En vänatlas till Ulf Sporrang. 2001. Stockholm.

1 Bilden är tagen från Korpklint – en av Kolmårdens högsta och bästa utsiktspunkter. I bildens fond kan man ana Norrköping och Bråviken. Parallellt med den senare löper E4:an och hitom den skymtar några rödmålade byggnader som hör till Algutsboda. Gården nämns första gången i skrift på 1540-talet, men grundades kanske redan på medeltiden. I trädriddan, som ligger mellan de öppna fälten närmast i bild, rinner Getåbäcken. Detta vattendrag markerar gränsen mellan Bråbo och Lösings härad, likaså Kvillinge och Krokeks socknar.

Alf Ericsson
alf.ericsson@shmm.se

Ett stycke söderut rinner bäcken genom en djup och smal ravin för att mynna i Bråviken. Att från Bråvikenstranden vandra genom den trolska Getåravinen och vid Algutsboda ta av mot öster för att gå upp för stigen till Korpklint är en stor naturupplevelse. Väl uppe på krönet kan man fundera på hur det gick till när man för omkring tusen år sedan bestämde sig för att dra häradsgården genom ödemarken. Efter detta beslut fanns det inte längre någon mark som saknade ägare.

Foto: Alf Ericsson, SHMM.

I VÄGEN FÖR OSTLÄNKEN?

Tidstypiska prätbyggnader med öklar framtid

Ostlänken sätter nytt ljus på det landskap den skär igenom. Vid foten av Kolmårdens brant, inom korridorerna för järnvägens tänkta sträckning, ligger ett par magnifika villor. Det framtida ödet för de här unika 1800-talsmiljöerna är i skrivande stund oklart.

De överdådiga sommarnöjena ligger precis där den dramatiska förkastningen bryts mot slätten. De är grosshandlarvillor från det sena 1800-talet, statusbyggen uppförda på landsbygden i tidstypisk stil.

Villa Stenkullen och Villa Skoga

Nära E4:an ligger Villa Stenkullen, uppförd av den i Norrköping framstående tobaksindustrisläkten Schwartz. Villan ritades av arkitekt Adolf W Edelswärd, som under andra hälften av 1800-talet var chefsarkitekt vid Statens Järnvägar, och ansvarig för de flesta av de stationsbyggnader som uppfördes under denna tid. Sten-

kullen byggdes 1863, restaurering och tillbygge skedde 1910. Den påkostade trädgården, nu i ruiner, ritades av Ester Claesson i början av 1920-talet. Hon ställde även ut denna trädgård på Jubileumsutställningen i Göteborg 1923.

I den östra delen av parken till Villa Stenkullen uppförde familjen Schwartz en sommarvilla till sonen Carl. Villan, som fick namnet Villa Skoga, uppfördes 1890-1891. Den är ett sällsynt välbevarat exempel på arkitekten Agi Lindegrens verk och på tidens byggnadsideal; en typisk engelsk-

amerikansk arkitektur. Villa Skoga är klassad som byggnadsminne.

Norrvikens trädgårdar

Här ligger också, vid Bråvikens innersta norra vik, föregångaren till den kända Norrvikens trädgårdar i Båstad. Anläggningen är pampig men, till skillnad från villorna, diskret. De stora odlingarna för i dag en stillsam och igenväxande tillvaro. Grundaren Rudolf Abelin (1864-1961) föddes i Stockholm, och växte upp i Östergötland. På grund av en ögonsjukdom fick han avbryta sina påbörjade juridikstudier och satsade i stället på en trädgårdsmästarutbildning. Från 1878 hyrde hans far Björnsnäs herrgård, som ligger på slätten strax nedanför de nämnda villorna.

Utbildning för kvinnor

När sonen återkom från studierna 1888 byggde han, öster om Villa Skoga - på mark tillhörande Björnsnäs - bostadshus, terrasser, trädgårdsmästeri, drivhus och orangerier. Stora fruktträdgårdar anlades på sydslutningen framför huset och han startade

dessutom sin första trädgårdsskola för kvinnliga elever (1889-1896). Odlingarna vid Norrvikens trädgårdar var bland de största och mest framgångsrika i Norden, och var banbrytande för den rationella fruktodlingen i Sverige. Med sina mönstersamlingar av jättefrukter vann Rudolf Abelin guldmedalj och danskarnas hederspris vid nordiska utställningen i Malmö 1900, och högsta priset vid världsutställningen i Paris samma år.

Övergivna trädgård

I dag kan man ana den övergivna trädgårdsanläggningen. Här finns trädgårdsmästarbostaden med längor i huggen kolmårdsmarmor, avsedda för förvaring av frukt och lökar, i hög grad förfallna växthus, liksom terrasser, en vildvuxen fruktträdgård och andra anläggningar. Den tidigare park- och trädgårdsmiljön kring villorna kan upplevas längs ett sammanhängande parti som omfattar såväl villorna som ytorna kring och mellan dem, ner till järnvägen i söder.

Rudolf Abelin tvingades överge anläggningen då järnvägen Nyköpingsbanan (byggd 1915) kom att dras rakt igenom trädgården. 1906 flyttade han till Båstad, där han byggde en ny bostad och en ny trädgård med samma namn. Ödet för Kolmårdens ur-Norrvikens trädgårdar är nu, hundra år senare, åter osäkert på grund av en planerad järnväg - Ostlänken.

Pia Nilsson
pia.nilsson@shmm.se

Plus i kanten

Lästips:

Anna Lindquist. **Norrvikens Trädgårdar. Kulturarv Östergötland**
www.kulturarvostergotland.se

Byggnadsminnet Villa Skoga

www.norrkoping.se/kultur-fritid/museer/stadsmuseum/kulturmiljo/byggnadsminnen/

Ostlänken järnvägsutredning - kulturmiljöanalys. Delsträcka 2 Skavsta/Nyköping-Åby. Underlagsrapport för miljökonsekvensbeskrivning. 2006. Riksantikvarieämbetet.

Bilderna:

- 1 Villa Skoga. Foto: Alf Ericsson, SHMM.
- 2 Norrvikens trädgårdar cirka 1890. Källa: Norrköpings stadsarkiv.
- 3 Villa Stenkullen. Foto: Alf Ericsson, SHMM.
- 4 Trädgårdsmästarbostaden med sina förvaringslängor i huggen kolmårdsmarmor. Foto: Alf Ericsson, SHMM.
- 5 Villa Abelin. Rudolf Abelins bostad, byggd på 1890-talet. Foto: Alf Ericsson, SHMM.

1

Fast fiske

– en riktigt gammal historia

Fiske med fasta redskap har varit en vanlig fångstmetod genom historien – inte minst i Motala ström. Inför den nya dubbelspåriga järnvägsbron i Motala undersökte marinarkeloger lämningarna av omfattande fångstanläggningar på Strömmens botten.

I en kort nyhetsnotis i Stockholms Dagblad den 26 september 1899 kunde man läsa om ett "egendomligt fynd" som gjorts under grävning nedanför Aspska klädesfabriken i Motala, mitt i Motala ström. Nästan 2,5 meter ner i Strömmens botten hade man stött på en samling ekpålar, vilka sinsemellan var förbundna med horisontella furustölar. Någon riktig förklaring till den märkliga staketliknande konstruktionen ges inte, utan notisförfattaren konstaterar i stället att "... för hvad ändamål denna pålbyggnad blifvit gjord är oförklarligt...".

Exakt vad det var man hade träffat på kan vi naturligtvis inte veta. Men i ljuset av de marinarkelogiska undersökningar som gjorts i Motala ström under senare år talar mycket för att det kan ha varit frågan om lämningen efter ett så kallat fast fiske – en slags stationär fångstanläggning för fisk.

Kungens fiske

Fisket i Strömmen har alltid varit betydelsefullt. Faktum är att några av de äldsta skriftliga omnämnandena av Motala, från senare delen av 1200-talet, handlar om fisket i Strömmen och rättigheterna till detta.

Det så kallade Kungsfisket nämns ofta.

Från början verkar det ha varit knutet till Gustav Vasas kungsgård i Motala. Termen är dock problematisk, eftersom den tycks ha brukats både som beteckning på en eller flera specifika fiskeanläggningar i Strömmen och som en benämning på ett större sammanhängande vattenområde i Motala ströms övre lopp. Antal och typer av anläggningar som hörde till Kungsfisket verkar dessutom ha varierat över tid. Däremot tycks de ha legat inom ungefär samma område hela tiden, om man ska tro de äldsta kartorna.

Öringen som försvann

Även om man har fiskat flera olika arter i Strömmen, är det laxfisket som har haft störst ekonomisk betydelse. Men den Vätterlax som fångades var inte densamma som vi menar, när vi pratar om lax från Vättern. Egentligen var det en storväxt variant av öring, som ofta kunde väga mellan 10-15 kilo, i vissa fall till och med ännu mer. Öringen hade sin lekplats på grunda sand- och grusbänkar i Motala ströms övre lopp och försvann helt i och med regleringen av Strömmen på 1920-talet. Sedan 40 år tillbaka sätts lax, nuförtiden endast Gullspångslax, ut i Vättern, som en kompensation för öringen som försvann.

2

7000 år gammal påle

Med tanke på fiskets stora betydelse är det inte förvånande att lämningar av fiskeanläggningar har påträffats utanför Kvarnön i centrala Motala. Åtskilliga hundra pålar har slagits ned i Strömmens botten. Exakt hur de undersökta anläggningarna har varit konstruerade är svårt att säga då inget annat än pålarna har påträffats. Det går inte heller att hitta något system i pålarnas placering. I första hand har man använt sig av unga trädstammar som funnits nära till hands, som gran, furu, lönn, rönn, hassel och sälg. En grupp ekpålar med datering till tidig medeltid har varit kluvna ur grövre stockar, vilket skulle kunna tyda på att de är restmaterial från något annat bygge.

De flesta av dateringarna som har utförts, ligger inom perioden sent 1000-tal till och med 1600-talets mitt. En av pålarna har överraskande daterats till den äldre stenåldern, cirka 4860–4590 f. Kr. Den nära 7000 år gamla furupålen är alltså samtida med de omfattande mesolitiska boplatslämningarna på ömse sidor av Motala ström – Strandvägen och Kanaljorden – som det tidigare har berättats om i olika artiklar i Arkeologi i Östergötland. Det visar att fiske med fasta redskap har en mycket lång historia i Motala ström.

Staffan von Arbin
staffan.arbin@vgregion.se

Plus i kanten

Vad är ett fast fiske?

Fasta fisken finns i en rad olika varianter. Skillnaderna i byggnadssätt beror på vattendragets storlek och karaktär, vilken fisk man velat fånga, tillgången på byggnadsmaterial och lokala sedvänjor. Namnen på redskapen har också varierat, såväl geografiskt som över tid. Trots detta bygger de flesta anläggningarna på samma mycket enkla grundprincip: en spärbyggnad med en eller flera ledarlar leder in fisken i någon typ av fångstrum, vilket är konstruerat på ett sådant sätt att fisken inte själv kan ta sig ut. Redskapen vittjas med hjälp av exempelvis ljuster eller häv. Fångstrummet kan också ha formen av en ryssja, mjärde eller motsvarande, som med jämna mellanrum tas upp och vittjas på land.

Bilderna:

1 Dykande arkeolog i arbete. Siktförhållandena i denna del av Motala ström är som regel mycket goda.
Foto: Staffan von Arbin.

2 Dykning pågår. Marinarkelogen Delia Ní Chíobháin Enqvist i båten. Foto: Staffan von Arbin.

Lästips:

Tom Carlsson (red.). **Mötesplats Motala – de första 8000 åren.** 2004. Linköping.

Karin Lindeblad. **Landskap och urbanisering. Östergötland ur ett centralortsperspektiv 700–1550.** 2008. Linköping.

Gullborg

Gudarnas Berg

Upp ur Vikbolandets platta åkermark reser sig det branta berg på vars krön fornborgen Gullborg ligger. Vägen upp till fornborgen är mödosam men väl på plats är utsikten milsvid. Samtidigt känner man sig avskärmad från omgivningen, höjd över jordbruksmaskinernas brummande nere på gårderna. Här på Gullborg har människor samlats för kult och offer, från romersk järnålder ända fram till kristen tid.

På vägen upp till fornborgen passerar man en raserad mur, som en gång måste ha varit både bred och hög. Muren, som har inhägnat bergets krön i söder och väster är nu den enda synliga lämningen av borgen. I murens södra sida kan man ännu se var en av öppningarna till fornborgens inre ursprungligen har funnits. Innanför muren är marken ojämn, det är ömsom spetsiga bergsformationer, ömsom gräsfyllda sänkor.

I äldre arkeologisk forskning sågs fornborgarna ofta som tillflyktsborgar, dit bygdens befolkning flydde för att gömma sig, när fienden närmade sig. Borgarna daterades till folkvandringstid, tiden kring 500-talet e Kr. Men redan år 1925 föreslog arkeologen Arthur Nordén i sin bok *Östergötlands järnålder* att de östgötska fornborgarna inte var en enhetlig kategori utan att de hade haft olika funktioner. Han menade att det kunde röra sig om platser

för vårdkasar, kultplatser eller befästa gårdar, men detta fick inget större genomslag i den dåtida forskningen. Däremot har nyare forskning givit honom rätt.

Inga hus, många föremål

År 1909 undersökte Bror Snittger, en annan av arkeologins pionjärer, en stor del av de jordfyllda skrevor som finns i Gullborg. Dokumentationen av undersökningen är föredömlig, till exempel samlades fynden

Krokformat föremål

Troligen ett bryne

Pilspets

Bryne

Sköldbuckla

Dräktspännen, så kallade fibulor

Från romersk tid en plats för kult och rituella offer

Utsikt från Gullborg. Foto: Maria Petersson, SHMM.

Människorna åt kött och drack öl medan gudarna fick nöja sig med djurens huvud.

in ruta för ruta, men Snittger sammanställde aldrig någon rapport efter undersökningen. Därför har materialet inte kunnat användas fullt ut i forskningen.

Snittger påträffade inga spår av byggnader, gravar eller andra konstruktioner. Det inhägnade bergskränet är så ojämnt att det inte finns plats för något bostadshus, vilket utesluter att en gård har legat här. Däremot samlade Snittger in ett stort antal föremål. De representerar flera teman, som vi också återfinner på rituella platser och i gravar från järnåldern. Fynden visar att platsen har använts åtminstone från 200 e Kr fram till cirka 1000 e Kr, med fokus på periodens första del.

Ting för eliten

Vid Gullborg fanns smycken och andra personliga dräktdetaljer av både manlig och kvinnlig karaktär, bland annat en liten guldfingerring, tre korsformiga fibulor, ett ringspänne av järn, del av en pincett samt ett hängbryne. Det är föremål som också brukar påträffas i gravar.

En liten grupp fynd från Gullborg hör

ihop med ett krigiskt, elitistiskt ideal. Hit räknas en glasskärva av en dryckesbägare med slipade facetter, som importerats från romerskt område, liksom en spelpjäs av ben. Vidare återfanns ett beslag till en svärdsskida samt flera pilspetsar av järn.

Kanske ska guldfingerringen också räknas dit. Denna typ av guldring anses vara en avbildning av ringar som bars av höga befäl inom den romerska armén. Ringtypen kan ha fungerat på liknande sätt även i våra nordligare trakter.

Offer till Oden?

Det krigiska idealet fick sitt genomslag bland eliten under 500-talet e Kr, och innebar bland annat att guden Oden fick status som det övre skiktets särskilda gudom.

Offerplatser för krigsbyten är en mycket speciell grupp rituella platser i norra Europa, som hör ihop med detta ideal. Vapen, sköldar, brynjor, standar, kirurgiska instrument och personlig utrustning från besegrade arméer; allt har förstörts och lagts ner i utvalda sjöar och myrar. Forskare menar att inspirationen kommer från det

romerska bruket med triumfer: Besegrade arméers utrustning fördes till Rom där ett segertåg ordnades, vilket kulminerade med offer vid Jupiters tempel på Capitolium. Jupiter var den störste och viktigaste guden och kan jämföras med Oden i nordisk mytologi.

Äta med gudarna

En vanligare typ av offerplats har legat vid myrar, små sjöar eller mindre vattendrag och har haft samband med fruktbarhet och god växtkraft för både säd och husdjur. Freja, den tidens stora gudinna, bör ha varit förbunden med dessa platser. Här hittas ibland jordbruksföremål som räfsor, årder och tjuderpålar till djur; föremål som anspelar på jordbruksnäringens två sidor; åkerbruk och husdjurskötsel. Dessutom påträffas ofta ett stort antal keramikkrutor, som har offerats med mat, eller krossats.

På de här platserna har människor och gudar regelbundet delat rituella måltider. Människorna åt kött och drack öl eller mjöd medan gudarna fick nöja sig med djurens huvud och fötter och kanske ett dryckesoffer i form av uthållid dryck. Typiskt för sådana platser är också att det hittas så kallad perforerad keramik, det vill säga keramik med många små hål. Kanske har den perforerade keramiken haft någon roll vid dryckesoffren. Vid Gullborg fanns en lie som knyter an till denna typ av offerplats. Dessutom fanns det stora mängder perforerad keramik liksom förråds kru-

kor och dryckeskärl av keramik. Mängder av sprucken sten från matlagning, liksom sammanlagt 5,3 kg djurben pekar också mot att det kan ha genomförts rituella måltider på Gullborg.

Livets grundvalar

Många av fynden från Gullborg härstammar från hantverk, bland annat från bronsgjutning och järnsmide. Det är mycket vanligt att mer avancerat smide utförts på platser där det förekommer spår av rituella handlingar. Även många vävtyngder påträffades. Vävtyngder hittas ofta som offer i byggnader och de har uppenbart kunnat ha en rituell laddning. Det är möjligt att även vävtyngderna anspelar på en kvinnlig aspekt, kanske en kvinnlig gudom.

Den sammantagna bilden av fynden från Gullborg visar att platsen har varit en rituell plats redan från romersk järnålder ända fram till kristen tid. Kanske har traktens ledande gård organiserat och lett riterna på platsen. Men riterna verkar inte i första hand ha handlat om elitens Odenkult, utan mera om fruktbarhet, god äring och liknande, det vill säga livets grundvalar i ett jordbrukssamhälle.

Maria Petersson
maria.petersson@shmm.se

Plus i kanten

Faktaruta:

Sedan några år pågår ett forskningsprojekt kallat "Gullborg – gudarnas berg" som finansierats genom bidrag ur Claes och Greta Lagerfelts stiftelse. Projektet syftar till att sätta in Gullborg i ett modernt arkeologiskt sammanhang. Som ett första steg har fyndmaterialet från Bror Snittger undersökning år 1909 detaljgranskats. Resultaten presenteras i denna artikel.

Lästips:

Arthur Nordén skrev om de östgötska fornborgarna i boken **Östergötlands järnålder, del 2**, 1938. Norrköping.

Bilderna:

- 1 Silkärl, eller perforerad keramik som den numera brukar benämnas, från utgrävningarna på Gullborg.
Foto: Karin Lindeblad, SHMM.
- 2 Föremålen från Gullborg finns numera på Historiska museet i Stockholm
Foto: Karin Lindeblad, SHMM.

På plats före Gärstadverket

I dag är Gärstadverket en bullrig industrimiljö, där avfall blir till fjärrvärme. För 2000 år sedan låg ett av bygdens största gravfält här, uppe på en långsträckt åsrygg. Runt omkring åsen bredde sankar betesmarker och odlingar ut sig. De levandes gårdar låg inte långt borta från de dödas viloplats.

Under några månader år 2014 undersökte vi ett gravfält invid Gärstadverket i Linköpings utkant. Gravfältet var det som återstod av ett mycket större gravfältsområde som undersöktes på 1970- och 1980-talen, innan Gärstadverket byggdes ut. Så gott som alla undersökta gravar tillhör förromersk och äldre romersk järnålder, d v s de är cirka 2000 år gamla. Gravarna hade en gång anlagts på den långsträckta åsryggen intill en våtmark och ett vattendrag; en miljö som inte längre finns kvar idag.

Massor med stenar

När vi hade tagit bort matjorden med grävmaskin, visade det sig att så gott som hela området var täckt med sten. På åsens högsta punkt låg ett stort gravmonument, en stensättning, som var uppbyggd av meterstora block. Runt omkring denna stora grav fanns ytterligare ett femtiotal mindre stensättningar. Mellan gravarna låg hårt packade stenar.

Vi undersökte sammanlagt 189 gravar. De låg både i och under stensättningarna, och en del var markerade med stenar utanför stensättningarna. Samtliga var brandgravar, där de döda hade kremerats före gravläggningen. Oftast hade de brända benen placerats i en keramikurn och grävts ned.

Massor med keramik

Sammanlagt fanns det skärvor från ungefär 180 keramikurnor. Många av dem var miniatyrer; flera var så kallade bikärl som stod i eller bredvid själva gravurnan. I bikärlet kan man finna spår efter mat eller dryck som lagts ned till den begravda personen. Men många av miniatyrkärlet stod inkilade mellan stenar eller hade grävts ner i gropar intill den största stensättningen. Kanske rör det sig om matoffer eller gemensamma måltider på gravfältet.

Vi hittade många föremål i gravarna, vilket annars är ovanligt för gravfält från

förromersk järnålder. Det rörde sig i första hand om dräktdetaljer som bältesringar, beslag till remändar, nitar men även dräktspännen i olika former.

Sensationella halsringar

Men de mest sensationella föremålen var de fyra så kallade kulhalsringarna. Oftast hittar man bara ett exemplar per gravfält. Vid vår undersökning påträffade vi fyra stycken.

Vid undersökningen på 1980-talet, strax öster om vårt område, hittade man två kulhalsringar. Dessutom har man tidigare även funnit ett hopvikta svärd i en av gravarna. Idag är sammanlagt 494 gravar undersökta vid Gärstadverket. Det är en ansevärd mängd, även nationellt sett. Det stora antalet gravar, tillsammans med de spektakulära halsringarna och det hopvikta svärdet, bör betyda att platsen var mycket betydelsefull under den äldre järnåldern.

Annika Helander
annika.helander@shmm.se

Plus i kanten

Lästips:

Rapporten från undersökningen är ännu inte färdig. Läs gärna mer om närområdet under äldre järnåldern i **Kallerstad, en gård bland många andra**. 2009. Östergötlands länsmuseum.

Bilderna:

1 Gravfältet omgivet av Gärstadverkets byggnader och vägar. I bakgrunden syns det flacka landskapet vid sjön Roxen, vilket ger en aning hur miljön kan ha sett ut för 2000 år sedan. Foto: Annika Helander, SHMM.

2 En av kulhalsringarna från gravarna var av s k östgötatyp, med massiva ändkylor. Foto: Peter Zetterlund, SHMM.

3 På gravfältet fanns ovanligt många små miniatyrkärlet av keramik. Foto: Peter Zetterlund, SHMM.

4 En av kulhalsringarna var av s k västgötatyp, med ändkylor av klotformiga och ihåliga skållor. Foto: Peter Zetterlund, SHMM.

5 En ovanligt fint dekorerad bältesring med remhållare från förromersk järnålder. Foto: Peter Zetterlund, SHMM.

6 I en grav hittade vi flera olika föremål – nitar och beslag som tillhört ett bälte, ett dräktspänne och vridna bronsstenar som kan vara delar av en halsring. Foto: Peter Zetterlund, SHMM.

Från slum till kulturarv

Linköpings äldsta trähus har överlevt historiens alla prövningar

Linköpings äldsta trähus ligger på Hunnebergsgatan nr 7! Gatuhuset på denna adress har anor från 1600-talet. Då låg bebyggelsen i utkanten av staden och klarade sig därför från den stora stadsbranden år 1700. Sedan dess har Hunnebergsgatan gjort en lång resa – från omoderna, trångbodda bostäder till omhuldade kulturhus.

Kulturhus 1700-tal står det på en skylt som pekar mot husen på Hunnebergsgatan nr 5, 7 och 9. Husen uppmärksammades redan på 1930-talet. Det var med knapp nöd som byggnaderna undgick såväl rivning som transport till Gamla Linköping. Men trots att gårdarna upptäcktes tidigt är husen fortfarande förvånansvärt anonyma.

Del i större projekt

Sedan några år tillbaka är gårdarna en del i ett större projekt kring hus och gårdsmiljöer från tidigmodern tid i Kalmar och Linköping. Med start i de stora arkeologiska undersökningarna under senare år,

och med ett stort antal dokumenterade hus från 1600-, 1700- och 1800-talet försöker vi förstå hur husen har byggts och bebotts. Här behöver arkeologer, historiker och byggnadsantikvarier hjälpas åt. Vad representerar husen, hur har de varierat i städernas olika sociala zoner och hur har bebyggelsen förändrats över tiden?

Inte medeltida

Husen på Hunnebergsgatan ger ett nästan medeltida intryck med sina trånga gårdar och hus mot gatan. Men senare års arkeologiska undersökningar har tvärtom visat att medeltidens bebyggelse var utformad på ett helt annat sätt, med bostadshus inne på

gården och enklare bodar mot gatan. Huvudbyggnaden flyttade ut mot gatulivet först under 1600-talet. I Kalmar verkar de enklare trähusen till en början ha haft en våning, för att under 1700- och 1800-talet byggas på med en andra våning. Sannolikt har det varit så även i Linköping.

Tack vare ett utmärkt skriftligt källmaterial är det möjligt att i detalj rekonstruera vilka som har ägt husen och vilka som har bott på gårdarna längs Hunnebergsgatan. Och genom dendrokronologi, går det att få en precis kronologi över husens historia, som i sin tur kan kombineras med ägar- och boendelängder.

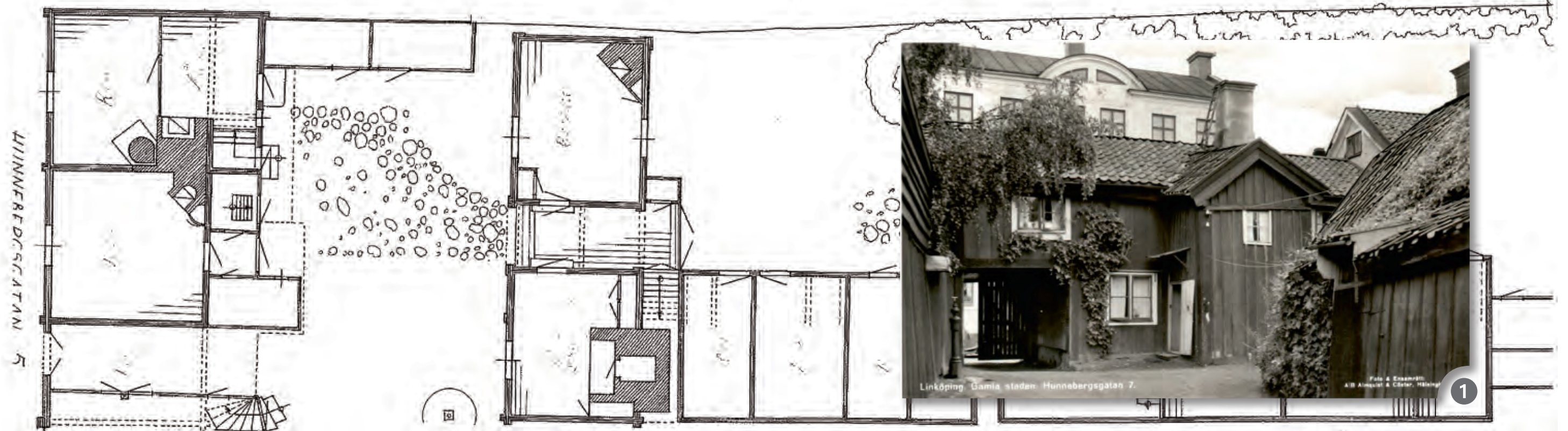

Plus i kanten

- 1 Fotograf Didrik von Essen fångade 1902 tre flickor utanför Hunnebergsgatan 9 med sin kamera. Hans bilder från det förra sekelskiftets Linköping är en ovärderlig skatt från en stad före 1900-talets stora omvälvningar. Vid denna tid bodde inte mindre än fem familjer i Hunnebergsgatan 7. Fotoarkivet, Östergötlands museum.

- 2 Ett möte på Hunnebergsgatan en solig dag år 1940. Det ser idylliskt ut, men bakom de prydliga fasaderna döljer sig omoderna och trånga lägenheter med dass på gården. Diskussionen pågick under en stor del av 1900-talet – riva eller bevara? Foto: Gert Lundberg. Bild Linköping.

Trångbott

Tillsammans med Hans Linderson, som arbetar med dendrokronologi vid Lunds universitet, har vi nu lyckats datera gatuhusen i de tre gårdarna på nr 5, 7 och 9. Gatuhuset på nr 5 byggdes mellan åren 1780 och 1781 av slottsbyggmästaren Samuel Anders Wahlberg i två våningar. Strax därefter såldes ena halvan av gården till slaktare Nyström. Flera detaljer i huset visar att det bestått av två lägenheter, och att huset och även gården delades i två hälfter. Senare har även gårdshuset byggts till och antalet inneboende och hyresgäster ökade. Trångboddheten var stor, men bostadsfrågan löstes med fler hus och fler lägenheter på varje gård. Att hyra ut lägenheter

var sannolikt ett av många försörjningssätt. Även gatuhuset i nr 7 visade sig vara tillbyggt med en andra våning år 1782 av ringkarlen Johan Persson. Men den stora övervakningen kom genom dateringen av husets bottenvåning. Vi visste sedan tidigare att det från början bestod av två envåningshus. Dessa visade sig var byggda redan år 1632 respektive 1685. Husen på Hunnebergsgatan, belägna i utkanten av staden, hade alltså klarat sig från den stora stadsbranden år 1700. Därmed är de också Linköpings äldsta trähus.

Göran Tagesson
goran.tagesson@shmm.se

Dag Lindström
dag.lindstrom@hist.uu.se

Plus i kanten

Hunnebergsgatans historiska hus

Hunnebergsgatan rymmer ytterligare pärlor. Kulturminnet Onkel Adamsgården, på Hunnebergsgatan 30 A, ägs och förvaltas av Östergötlands museum. Det är en stadsgård med byggnader från 1700- och 1800-talet och en restaurerad trädgård. Gården har fått sitt namn efter läkaren och författaren Carl Anton Wetterbergh, Onkel Adam. Trädgården och museilägenheten visas vid några tillfällen varje år. Håll utkik på museets hemsida: www.ostergotlandsmuseum.se.

Lästips:

Anna Lundqvist. **Hunnebergsgatan. Småfolk och herrskap i samma gård.** 2012. Linköping.

- 1 Uppmätning av Hunnebergsgatan 5.** Till vänster gatuhuset, byggt i två våningar under 1780-talet av slottsbyggmästare Samuel Anders Wahlberg. Längre in på gården finns ett gårdshus, som sannolikt byggdes på 1820-talet, då antalet hushåll och boende ökade kraftigt. Östergötlands museums arkiv.

- 2 Hunnebergsgatan nr 5** till höger i bild och nr 7 till vänster. Gårdarna renoverades i början av 1970-talet och fungerar sedan dess som uppskattade kulturhus. Gatuhuset är byggda i knuttimringsteknik och husen hade fram till renoveringen stående träpanel. Husens ingångar finns inne på gården, dit man når genom ett portluder från gatan. Foto: Göran Tagesson, SHMM.

- 3 Uppmätning av Hunnebergsgatan 7** av byggnadsantikvarie Bengt Åkerlund i början av 1970-talet. De äldsta gatuhusen var små enrummiga hus i en våning, kanske bodar. Då tolkades det västra (vänstra) huset vara det äldsta, men den dendrokronologiska dateringen 2014 visade tvärtom att det östra (högra) huset var äldst och byggt ca 1632, medan det västra byggdes ca 1685. Dessa hus är för närvarande de äldsta bevarade daterade trähusen i Linköping. I början av 1780-talet byggdes de två husen ihop genom en andra våning och huset blev bostadshus med flera lägenheter. Östergötlands museums arkiv.

1

Fängelsekunder eller pestoffer?

Gravar på anstaltsområdet i Norrköping

Mitt i Norrköping, alldeles invid Motala ström, ligger det som fram till år 2013 var Norrköpingsanstalten. Nu ska det gamla fängelset omvandlas till bostadsområde. När vi undersökte platsen kring anstalten hittade vi flera gravar. Men vilka ligger begravda här? Fängelseinternier eller pestoffer – eller kanske någon helt annan grupp av människor?

Norrköpingsanstalten var fram till år 2013 Sveriges äldsta fängelse som ännu var i bruk. Den pampiga byggnaden stod klar år 1790 och skulle tjäna som spinnhus för lösdrivande kvinnor. Detta var stadens tredje spinnhus; ett hade funnits en kort tid på 1600-talet, det andra uppfördes år 1742 på Skeppsholmen.

Kristna gravar

Området ska nu förändras och vi arkeologer undersökte därför platsen kring fängelset. Vi hittade flera tydliga nedgrävningar för gravar. I några av dem syntes träkistor med en öst-västlig orientering, vilket markerar att de är kristna gravar. Var det internernas gravar, och hade det funnits en begravningsplats som hörde till fängelset?

Några uppgifter om en sådan har vi inte kunnat finna i äldre texter, men vid sitt besök i fängelset år 1798 beskriver vice pastor Hans Olaf Sundelius bland annat "Tomten ikring hus och gård borde vara tillräcklig för trädgårdar åt betjäningen, men hela rymden, begravningsplatsen inberäknad, utgör icke ett tunnland". Kan det vara fängelsets begravningsplats han menar? Det borde inte vara Matteus kyrkogård, som idag ligger norr om fängelseområdet,

2

eftersom den inte togs i bruk förrän år 1811.

Pestoffer?

En möjlighet är att det är pestgravar. Dragsgärdet har pekats ut som platsen för begravda pestoffer som användes när Norrköping drabbades av farsoten åren 1710–1711. Nästan hälften av stadens befolkning dog då. Platsen för pestgravarna skulle ha omfattat "området kring vägen från nuvarande fängelseområdet, till Himmelstads brunnsallong, alltså i närheten av

krematoriet". På kartor från 1700-talet finns platsen för pestgravarna markerad, men då cirka 400 meter väster om den undersökta platsen.

Vilka som ligger begravda intill fängelset vet vi inte i dagsläget, men kanske kan fortsatta undersökningar ge svar: fängelsekunder, pestoffer eller kanske människor från ett helt annat sammanhang.

Christina Helander
christina.helander@shmm.se

3

4

Plus i kanten

► Lästips:

B. Horgby. Ett spinnhus blir riksanstalt. Norrköpings fängelse under 200 år. 1990

T. Söderberg, Norrköpings historia. 7 Norrköpings ekonomiska och sociala historia 1719–1870. 1968. Stockholm

► Bilderna:

1 Fängelsebyggnaden vid Motala ström. Foto: Annika Konsmar, SHMM.

2 Annika Konsmar dokumenterar de nyupptäckta gravarna. Foto: Christina Helander, SHMM.

3 Utsikt från en fängelsecell. Foto: Mark Olson, Forma Viva.

4 Utsikt från en korridor. Foto: Mark Olson, Forma Viva.

Eddan

Kvarter med 4 000 år gamla anor

Under hösten 2014 undersökte vi parkeringsplatsen i kvarteret Eddan i Linköping. Både medeltida och senare tiders lämningar såg dagens ljus.

Under medeltid och tidigmodern tid låg området i utkanten av staden, på gränsen till stadsbornas åkrar, ängar och betesmarker. Detta syns tydligt på den äldsta tomtkartan över Linköpings stad från år 1696. Utmed Djurgårdsgatan fanns bostadstomter och längs med Trädgårdsgatan låg en tomt med en fruktträdgård och två kålgårdar, som stadsborna använde för grönsaksodling. I grannkvarteret låg kronohospitalet, som under medeltiden var platsen för franciskanernas konvent.

Gödsel för åkern

Ett medeltida ursprung hade också lämningarna av åkermark, som vi undersökte. Jordlagren hade tydliga årderspår i botten, liksom grävda gränsdiken mellan tegar och gården. En stor träkonstruktion, som var fylld med illaluktande jordmassor, kan ha fungerat som uppsamlingsplats för gödsel

och latrin. Kanske för vidare transport ut på åkermarken?

Städer som Linköping hade långt fram i tiden en lantlig prägel och var betydligt mer självförsörjande än vad som forskningen tidigare antagit. Undersökningarna i Eddan visade bland annat att de tomter som anlades under 1600-talet inte bebyggdes med hus förrän tidigast i mitten av 1700-talet. Dessförinnan användes de för trädgårdsodling av olika slag. Vi har bland annat hittat fröer från medicinalväxter som bolmört, läkemalva och spikkklubba. Det är möjligt dessa odlingar brukades av hospitalet, som då låg i närheten.

Medeltid och stenålder

Undersökningarna har också gett oss inblick i äldre tiders stadsplanering, bland annat genom olika tomtgränser från såväl 1600- som 1700-talet. Vi har även påträffat delar av två mycket stora diken, eller

vallgravar. Dikena har sannolikt avgränsat staden eller området för franciskankonventet under senmedeltiden.

Medeltid och stenålder

Flera föremål som vi hittade i Eddans odlingsjord har troligen förts ut med avfall, när franciskankonventet gjordes om till hospital någon gång på 1500-talet. Det rör sig om delar av en hypocaust, ett formhugget golvtegel, en ljusstake i tegel och en liten schackpjas av horn. Föremålen är alla från medeltiden.

De allra äldsta fynden från Eddan är ca 4 000 år gamla keramikskärvor, från yngre bondestenålder. Det visar att människor levde här långt innan staden Linköping grundades.

Annika Nordström
annika.nordstrom@shmm.se

Tomtagare inom undersökningsområdet

- 77 Staffan Anderssons tomt.
- 78 Jöns Ulf's tomt.
- 79 Herr kyrkoherde Håkans arvingars tomt.
- 80 Nils Svensson tomt.
- 81 Shottens arvingars lada.
- 82 Rådmannen Pehr Anderssons trädgård.

1

Plus i kanten

- 1 På kartan från år 1696 är kålgårdar (gröna), trädgårdar (beige) och åkermark (ljusgröna) markerade. Det är tydligt att de odlade ytor var stora i Linköping under tidigmodern tid.

2

Den röda linjen markerar hela vårt undersökningsområde.
Grafik: Johan Stenvall, SHMM.

- 2 Ett av de större diken, sannolikt gräns för staden alternativt hospitalet eller konventet.
Foto: Rikard Hedvall, SHMM.

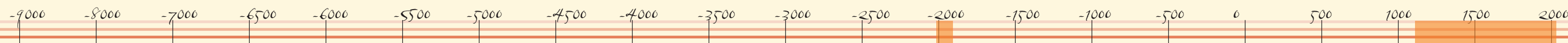
3

- 3 Keramik från bondestenåldern.
Foto: Karin Lindeblad, SHMM.

- 4 Flygbild över Linköping med kvarteret Eddan centralt i bilden.
Foto: Rikard Hedvall, SHMM.

4

Drottningen från Eddan

Fynd från tiden då damen tillhörde brädans svagaste pjäser

*We cannot move without you.
We are your pawns,
Teach us to play, God's Chess Queen,
And take such care of us
That to the great King
We may all arrive.*

Gautier de Coinci,
Les Miracles de Nostre Dame

Hon sitter som en drottning på sin tron med en krona på sitt huvud. Över klänningen har hon en mantel över axlarna som faller i mjuka veck ner ända ner till golvet där skorna tittar fram. Hennes underarmar har gått av och det finns inga spår kvar efter eventuella föremål som hon kan ha haft i sina händer, eller i sitt knä.

Den lilla figurinen från kvarteret Eddan är i konserverat skick 6,5 centimeter hög, snidad i horn med en detaljrikedom som tyder på att hon är tillverkad av en skicklig hantverkare. Baksidan och sidorna av tronen är dekorerad med ett geometriskt, flätat rutmönster och påminner mycket om skandinavisk ornamentik från yngre järnålder och tidig medeltid.

1200-tal

Drottningen från Eddan är väldigt lik schackpjäser som har hittats på ön Lewis i Hebriderna. Främst är det hennes flätade hår och tronen hon sitter på som är slående lik Lewisfyndet, i övrigt är hon mer gracilt snidad och påminner stilmässigt om de kyrkliga, medeltida avbildningarna av Jungfru Maria. En datering till tidigt 1200-tal förefaller rimlig för Eddandrottningen.

Liksom vissa av schackpjäserna från Lewisfyndet bär hon spår efter röd färg. Drottningarna i Lewisfyndet håller alla höger hand vid sin kind med den vänstra underarmen i knät som stödjer den högra

1

armbågen. Två av drottningarna håller dryckeshorn i sin vänstra hand. Det verkar inte troligt att Eddandrottningens högra hand har nått ända upp till kinden, armen skulle då bli oproportionerligt lång.

Skaktafi

Det finns många spår efter spel och dobbel i arkeologiskt material, redan från förhistorisk tid. Oftast rör det sig om spelbrickor

och tärningar. Schack var från början ett krigsstrategiskt spel med ursprung i Indien och Persien som spreds via arabländerna till Europa. De tidigaste spåren vi har efter schackspel, skåktafi, här i Norden är från 1100-talet. Det fanns dock ett spel som påminde om schack till utformningen redan under yngre järnålder, hnefatafi.

I medeltidens Europa tonades krigssymboliken i schackspelet ner. Istället speglade utformningen av schackpjäserna och deras rörelser det europeiska feodalsamhället. Kungens rådgivare, visiren, blev en drottning, elefanten blev en biskop, hästen en riddare, vagnen ett torn och fotsoldaten en bonde. Till en början var drottningen ganska svag i spelet. Det var först under sent 1400-tal som hon fick alla fördelar hon har idag.

Överklassens spel

Redan på 1000-talet i Europa klassades schackspel som värdefulla konstföremål, med hög status som tillhörde samhällets översta skikt. Även här i Norden blev schack den sociala elitens spel under medeltiden. Spelet nämns på flera ställen i de isländska sagorna, där det är ofta är kungar som spelar. Schackspel omnämns också i medeltida testamenten tillsammans med andra högstatusföremål som dryckeshorn och böcker.

Eftersom det var överklassens spel är det inte särskilt vanligt att hitta schackpjäser vid arkeologiska undersökningar. I Statens Historiska museers samlingar finns endast ett 30-tal. En handfull av dessa är funna i Östergötland, bland annat i Stegeborg, Vreta kloster och Vadstena. Och nu finns även ett fynd från Linköping.

Katarina Sköld
katarina.skold@shmm.se

Lästips:

Peter Carelli. Schack. **Det medeltida feodalsamhället i miniatyr. Metropolis Daniae. Ett stycke Europa. Årsbok Kulturen 1998.** Lund.

Marilyn Yalom. **Birth of the Chess Queen.** 2004. New York.

www.britishmuseum.org/about_us/news_and_press/statements/the_lewis_chessmen.aspx

Pjäserna på skotska ön Lewis:

Schackpjäserna från ön Lewis i Hebriderna består av 78 schackpjäser tillverkade av valrosstand. De är troligen tillverkade i slutet av 1100-talet i Norge, möjligen i Trondheims-trakten. Idag finns de flesta utställda på British Museum i London, elva av dem finns på Nationalmuseet i Edinburgh, Skottland.

Plus i kanten

Riddarnas ädla sällskapsspel

En skrift från början av 1100-talet visar tydligt att det bara var de högre sociala skikten i samhället som spelade schack. Petri Alfonsi skrev i Disciplina Clericalis att schack var en av de sju färdigheter en god riddare måste behärska; ridning, simning, bågskytte, boxning, falkjakt, diktning och schackspel.

1 Eddandrottningen i konserverat skick. Foto: Lovisa Dahl, Lunds historiska museum.

2 Eddandrottningen, fortfarande jordig. Foto: Mark Olson, Forma Viva.

3 Arkeologen Katarina Sköld har just gjort fyndet på Eddan. En minnesvärd arbetsdag. Foto: Mark Olson, Forma Viva.

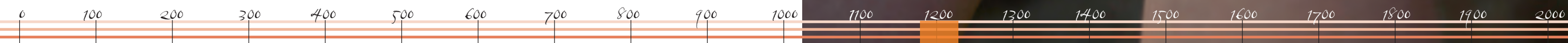
4 Bilden visar en av drottningarna i Lewisfyndet. Fotokälla: Wikimedia

3

4

Medeltida ljus och värme

De som hade råd klarade vinterkylan med en hypokaust

Vid utgrävningen av kvarteret Eddan hittade vi en del av en luftkanal till en värmeanläggning och en vackert dekorerad ljusstake, båda från medeltiden.

Under medeltiden började man bygga varmluftsanläggningar, så kallade hypokauster, som användes som värmekälla i mer exklusiva byggnader. En hypokaust är en ugnskonstruktion, som användes för att värma upp golv och väggar genom kanaler. De fanns redan under antiken och användes även av romarna. Under medeltiden ser man att dessa ugnskonstruktioner blivit förbättrade och mer effektiva.

Den största skillnaden mellan den antika hypokausten och den medeltida, ligger i att under medeltiden värmdes rummen upp direkt med varmluft och inte

genom rökkanaler med varma gaser. Den medeltida varmluftsugnen var placerad under golvet. Den eldades ofta från husets utsida och röken släpptes ut genom en skorsten. Värmen från elden lagrades i ett stenmagasin och när elden slocknat kunde värmen från stenarna släppas ut i rummet genom luftkanaler.

Under medeltiden fanns varmluftsugnar främst i konvent, kloster, borgar men även i rådhus och högre ståndsbostäder. Det var bara de mest privilegierade som hade råd med sådan teknik. I Östergötland finns flera lämningar från varmluftsugnar, bland annat i Vadstena, Skänninge och nu också i Linköping.

Symbol för uppståndelsen?

Ljusstakar som den vi hittade i Eddan har förmodligen inte heller funnits i var mans hem. Den åttakantiga ljusstaken är

fint dekorerad med ett fiskbenmönster längs sidorna och har använts till talg- eller vaxljus. Inom den kristna tron symboliserar den åttonde sidan pånyttfödelsen, varför just många dopfuntar har åttakantig form. Fiskbensmönster återfinns också i olika former från andra konvent.

Ljushållare och ljusstakar fanns i många olika typer och material, allt från enkla lysstickor till kandelabrar av mässing eller silver. De dekorerade ljusstakarna kan dock ofta kopplas till kyrkan där ljuset är en viktig del vid alla kyrkliga ceremonier som förekommer under året. Bara ett stenkast från grävningen har det under medeltiden legat ett franciskanerkonvent, kanske är det gräbroderna som använt både ljusstaken och hypokausten.

Jimmy Axelsson Karlqvist
jimmy.axelsson.karlqvist@gmail.com

Plus i kanten

Bilderna:

1 Den åttakantiga ljusstaken med fiskbensmönstret hittades i samma lager som schackdrottningen.
Foto: Karin Lindeblad, SHMM.

2 Del till en varmluftsugn, ett så kallat stigarhåll, från kvarteret Eddan. När locket togs bort från hålen spreds den varma luften och värmdes upp rummet.
Foto: Katarina Sköld, SHMM.

3 Den mycket välbevarade varmluftsugnen i St Olofs konvent i Skänninge.
Foto: RAÄ, UV Öst.

Lästips:

Nils Johansson **Eldens arkitektur – En studie av de medeltida varmluftsugnarna och deras betydelse**. 2010. Magisteruppsats Uppsala Universitet

Rikard Hedvall, Karin Lindeblad, Hanna Menander (red.) **Borgare, bröder och Bönder – Arkeologiska perspektiv på Skänninges äldre historia** 2013. Linköping

Dick Harrison **En medeltida storstad – Historien om Söderköping** 2012. Stockholm

Den döda fågeln under parasollet

Populärt svenskt motiv på 1700-talets fina fat

Stora mängder kinesiskt porslin exporterades till Europa under 1600- och 1700-talen. Därför försökte européerna efterlikna det populära materialet med fajansföremål. En sådan skärva, funnen i kvarteret Eddan i Linköping, har ett mycket speciellt mönster - som bara återfinns på svensk fajans.

Det kinesiska porslinet var perfekt för tidens nymodigheter, som te och kaffe. Det höll värmen, det var tåligt och hygieniskt. Fajans är av ett porösare lergods än porslinet, som är helt tätt. Därför har fajansen istället en täckande, vanligen vit, tennglasyr.

Den första svenska fajansfabriken startades 1726, vid Rörstrand utanför Stockholm. Med Jean Eric Rehn som konstnärlig rådgivare för Rörstrand på 1750-talet, kom

den europiska rokokodekoren på fajanserna att dominera alltmer. Men Jean Eric Rehn skapade också en svensk egenart av kineserier. Han ritade bland annat det populära mönstret "Död fågel under parasoll". Motivet målades på olika slags hushållsgods, t ex terriner, skålar och tallrikar, men även på kakelugnskakel. Fågeln förekom till och med som tredimensionell knapp till lock. Motivet är unikt för svenska föremål; det återfinns inte på det kinesiska porslinet eller på fransk eller holländsk fajans.

Men varför blev motivet så populärt i Sverige? Den kinesiska kulturen, filosofin och statsskicket var ett ideal för dåtidens bildade européer. De konstnärliga och detaljerade motiven på porslinet var symboler för det utvecklade livet i Kina. Kanske är den döda fågeln under parasollet en svensk variant av denna symbolik; möjligen åter-

speglar också motivet 1700-talets stora förtrogenhet med döden, främst i form av epidemier.

Behnaz Ghoncheh
ghoncheh.siced150@yahoo.se

Plus i kanten

1 **Tallrik av fajans**, 25 cm i diameter. Tillverkad vid Rörstrand (1726-1925), Stockholm.
Foto: Greta Lindström, Nationalmuseum.

2 **Fajansskärva** från kvarteret Eddan i Linköping.
Foto: Karin Lindeblad, SHMM.

KALENDARIUM

Natur- och kulturvandringar 2015

Juni

■ Tisdag 16 juni kl 18.30

Beteshage vid Hallstra med talrika fornlämningar

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-Plats: Hallstra, Törnevalla sn, Linköping. Vägbeskrivning: kör från Linköping till Törnevalla. Ta av mot Östra Skrukeby, kör 2 km. Sväng höger vid skylt Gravfält 1. Följ skyltning till parkering.

■ Lördag 18 juni kl. 14.00

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna

Avgift 50 kr. Vägbeskrivning: Tag av från väg 34 mellan Linköping och Kisa mot Haraldsbo, följ separat skyltning. Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen.

■ Onsdag 17 juni kl 18.30

Kulturlandskapet vid Föllingsö

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-Plats: Föllingsö, Kisa sn, Kinda. Vägbeskrivning: i Kisa väg 134 mot Österbymo, Sväng vid kvarnen vid skylt Föllingsö, Parkera vid ladugården.

■ Lördag 18 juni kl. 14.00

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna

■ Lördag 27 juni kl 14.00

Visning av Smedstorps dubbelgård

Avgift 50 kr. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Östergötlands museum i samarbete med Kinda kommun och Folkuniversitetet

Juli

■ Lördag 11 juli kl. 14.00

Visning av Smedstorps dubbelgård

■ Lördag 18 juli kl. 14.00

Visning av Smedstorps dubbelgård

■ Torsdag 30 juli kl. 18.30

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna

Augusti

■ Lördag 1 augusti kl. 14.00

Visning av Smedstorps dubbelgård

■ Lördag 8 augusti kl. 14.00

Annika Johansson visar kulturresevatet Öna

■ Lördag 15 augusti kl 12 -16

Smedstorpsdagen

Ur programmet: Visning av Smedstorps dubbelgård, teatertablåer, tipspromenad, åk häst

och vagn, prova på aktiviteter för barn. Avgift 50 kr. Vägbeskrivning: skyltat från väg 134 mellan Kisa och Österbymo.

■ Tisdag 18 augusti kl 18

Vid Skönberga prästgård

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-Plats: Skönberga prästgård, Söderköping. Samling och parkering vid Skönberga kyrka.

■ Onsdag 19 augusti kl 18

Gravfält i naturreservat

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-Plats: Klinga, Borgs sn, Norrköping. Vägbeskrivning: från Norrköping kör Linköpingsvägen (gamla E4) förbi Borgs k:a. Efter infart Eksund/Borgs k:a, kör 500m, ta därefter höger in på mindre väg.

September

■ Tisdag 8 september kl 17.30

Gravfält och stensättningar

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Vandring i brutet naturlandskap med gravfält och stensättningar. Plats: Fröstad, Linghem, Linköping. Vägbeskrivning: från Linköping kör Norrköpingsvägen (gamla E4) österut och ta av mot Fröstad ca 2 km före Linghem. Samling vid Fröstad, vi möter vid gården/maskinhallarna. OBS Kostnad 20:- .

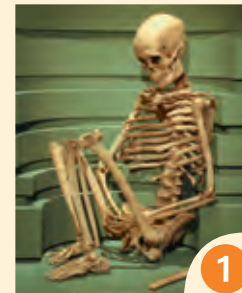
■ Onsdag 9 september kl 17.30

Kulturresevat i hagmark

Naturguide Lars Frölich och antikvarie Anders Persson . Östergötlands museum i samarbete med Länsstyrelsen Östergötland och Folkuniversitetet. Kostnad 50:-Plats: Smedstorps dubbelgård, Norra Vi sn, Ydre. Vägbeskrivning: åk väg 134 mellan Kisa och Österbymo. Sväng vid skylt Smedstorp.

Tankar från schaktkanten

Historiens alla osynliga kvinnor – en arkeologisk utmaning

Kvinnor utgör hälften av mänskligheten. Ändå är de bortglömda i historieskrivningen. Men varför glöms de bort? I en debattartikel i Dagens Nyheter, publicerad förra året, undertecknad av idel namnkunniga historiker, menar man att vi ser historien med nutidens glasögon ”och i förväg bestämt oss att för att det måste ha varit männen som alltid härskade, eftersom det har varit så under industrialiseringen och urbaniseringen på 1800- och 1900-talen... Det var nu som akademiker slog fast att hela förhistorien skulle indelas i sten-, brons- och järnålder, det vill säga med utgångspunkt i vissa specifika redskaps-material som hanterades av huvudsakligen manliga hantverkare. Det var vid denna tid som historien kom att förknippas med kungar, krig och andra manligt genuskodade aktiviteter. Det var under denna korta epok som historiens kvinnor glömdes bort.”

En nyligen utförd granskning – även denna gång publicerad i Dagens Nyheter – visar också att kvinnor i snitt bara utgör 13 procent av alla namngivna personer i historieböckerna för grundskolans högstadium. Dessutom minskar andelen kvinnor i de avsnitt som handlar om 1900-talet, trots ökad jämställdhet i det svenska samhället.

Med andra ord är det manliga – såsom vi uppfattar det – fortfarande måttstock för det normala och allmängiltiga när historia ska läras ut. Fokus ligger därför på det som vi i vår egen nutid bedömer vara manliga verksamheter och sysslor.

När vi som arkeologer tolkar vårt arkeologiska material är vi lika fast i förutfattade meningar om manligt och kvinnligt som alla andra. Vi kan aldrig helt frigöra oss från fördomar, och se världen med helt nya, fräscha ögon. Men det är, enligt min mening, vår plikt att försöka!

För visst är det självklart att kvinnor under årtusendena har varit uppfinnare och företagare liksom politiska och religiösa ledare. Och spåren efter kvinnorna finns där i det arkeologiska fysiska materialet. Ofta drar man fram vardagstingen på boplatser när man ska diskutera kvinnor i förhistorien; t ex lämningar efter matlagning, textilproduktion och boskapsskötsel. Men lämningarna efter kvinnor som skapande aktörer finner vi i alla sammanhang: på platser för riter och religion, bland maktens symboler och bland de dödas gravar.

Ta det klassiska exemplet Osebergsskeppet, som på 800-talet blev gravplats för två kvinnor; en högtädd kvinna, troligen en drottning som sannolikt fick med sig en yngre tjänarinna i döden. Hade denna gravhög istället innehållit lämningarna efter en man, så hade den självklart tolkats som en hövdinga-

grav. Men eftersom graven innehöll kvinnor har arkeologer – oftast manliga – i över ett sekel istället försökt hitta alternativa förklaringar till gravläggningen. Att den äldre döda kvinnan var någon mans syster, mor eller maka... Istället för att se henne för den hon troligen var – en kvinna med makt i sin egen rätt.

Därmed inte sagt att vikingatiden eller ens förhistorien i stort var mer jämställt än nutida samhällen. Den troligen offrade tjänarinnan i Osebergsskeppet visar snarare att vikingatiden var synnerligen ojämlig, med stora skillnader på folk och folk. Med stor sannolikhet gällde detta även mellan könen. Nej – vad det handlar om är knappast att försköna historien, ur kvinnornas synvinkel. Det handlar bara om att se dem – utifrån deras egna förutsättningar.

Erika Räf
erika.raf@ostergotlandsmuseum.se

► Lästips:

www.dn.se/nyheter/sverige/kvinnorna-saknas-i-skolans-historiebocker/

www.dn.se/debatt/vit-flack-i-historiebockerna-det-var-kvinnor-som-styrde/

► Bilderna:

1 **Bäckaskogskvinnan** är ett exempel på hur våra egna föreställningar om manligt och kvinnligt kan leda oss fel i våra tolkningar. Hon begravdes för ca 9 000 år sedan i nordöstra Skåne och upptäcktes på 1930-talet. Bland gravgåvorna fanns jakt- och fiskeredskap och därför trodde arkeologerna att skelettet tillhörde en man. Senare analyser av benen visade att det var en kvinna, som fött flera barn. Hon hade också varit både jägare och fiskare. Graven finns numera på Historiska museet i Stockholm. Foto: Christer Åhlin, SHM.

2 **Idel män** som gräver ut en kvinnograv. Från utgrävningen av Osebergsskeppet 1904 -1905.

Torngrunden vid slottet har fått sin datering

Sommaren 2012 grävde vi fram en imponerande tornkällare i slottsträdgården i Linköping. När jag berättade om den i Arkeologi i Östergötland 2013 väntade vi fortfarande på dateringarna. Nu är ¹⁴C-analyserna klara. Det var inte ett bostads- och försvarstorn från 1100-talets mitt som vi trodde före utgrävningen. Inte heller var tornet byggt i slutet av 1200-talet eller i början av 1300-talet, vilket var vår hypotes under undersökningens gång.

Tornet uppfördes istället vid mitten av 1400-talet. Djurben från avfallsgropar under tornkällarens golv är från tiden runt år 1400. Tornet revs senast på 1470-talet. Då tog nästa stora byggnadsprojekt fart med biskop Henriks bastanta ringmur och stora nya stenhus. Huruvida tornet någonsin blev färdigbyggt och varför det i så fall ganska snart revs igen är fortfarande en öppen fråga.

Ann-Charlott Feldt
ann-charlott.feldt@ostergotlandsmuseum.se

Foto Ann-Charlott Feldt, ÖM.

Den framgrävda torngrunden sensommaren 2012.

Läs mer om undersökningen i Arkeologi i Östergötland 2013 eller på bloggen Arkeologi och byggnadsvård i Östergötland i bloggarkivet för augusti-september 2012: <http://arkeologiostergotland.blogspot.se>

ARKEOLOGI 2015

ÖSTERGÖTLAND

Foto: Mark Olson, Forma Viva

Söndag 30 augusti

Arkeologidagen i Östergötland

Söndagen den 30 augusti anordnas föreläsningar och visningar av aktuella arkeologiska undersökningar runt om i Östergötland. För mer information om evenemangen, se separat annonsering eller hemsidan: www.raa.se/arkeologidagen

■ 30 aug

Foto: Mark Olson, Forma Viva

Historisk stadsodling spirar på nytt

I år har Naturcentrum i Trädgårdsföreningen stadsodlingar som tema. I årets odling kommer bland annat de växter som identifierades vid utgrävningarna i kvarteret Eddan att få ett nytt liv. Trädgårdsmästaren Klas Schlichting har letat fram gamla frösorter, för att ge stadsodlingen ett historiskt perspektiv. Besök Naturcentrum eller följ odlingssäsongen på Instagram under Naturcentrum _ linköping.

Har du varit här?

Hitta det gömda och glömda kulturarvet! Ett 40-tal mer eller mindre bortglömda platser i Östergötland presenteras i Östergötlands museums årsskrift för 2015. Magasinet utkommer 9 juni. Har du varit här? kan köpas på Östergötlands museum och på turistbyråer. Se mer på www.kulturarvostergotland.se och #gömdaglömda

Söndag 13 september

Kulturarvsdagen 2015 Människors värv och verk – en fulvisning

Det aningen ruffiga området vid Norra Oskarsgatan i Linköping har fått leva sitt eget liv utan inblandning av stadens planerare. Linköpings industriområde utmed Stångån! Stökigt och förfallet – får det vara så?

En resa i teknik- och industrihistoria. Kontor, verkstäder, industrier och en och annan bostad... Samling vid Stångs Magasin kl 14. Ta med fika. Avgift 50 kr.

Ingår också i serien "Fulvisningar" som anordnas av Östergötlands museum.

www.raa.se/kulturarvsdagen.

■ 13 sept

Stenålder i Motala – ny utställning

I juni öppnar en ny utställning om stenålder i Motala på Charlottenborgs slott. Det är den första mer övergripande och permanenta utställningen om stenåldersboplatsen vid Motala ström, där människor levde för mellan 8000 och 6000 år sedan. Utställningen är ett samarbete mellan Motala Musei & Hembygdsförening, Stiftelsen Kulturmiljövård och Statens Historiska Museer, Arkeologiska Uppdragsverksamheten. Välkommen!

■ juni

STATENS HISTORISKA MUSEER

SAMT ARKEOLOGISKA UPPDRAGSVERKSAMHETEN

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM